M. T. B. COLLEGE, SURAT
Manuscripts Library

No. Ref.
Ser. 757

Title: Nyaya-Bodhini

ANT
1369

757

Book on [illegible]

Tattva-cintāmaṇi ṭīkā	Title
Bhavānanda	Author
	Editor
	Year, Vols.
	Publisher
757 [illegible signature]	Remarks

दाह्दैः [illegible] ॥ नसि न्वङ्ग [illegible] त्वा वेव सं [illegible] नवर्थ [illegible] क्षिक्षा थाही [illegible]

तस्थिश्च [illegible] मानुं [illegible] थागेन [illegible] हिता [illegible] तुमिलं [illegible] खा [illegible] ॥ [illegible] तो [illegible]

लि [illegible] श्वया [illegible] लाम [illegible] थादि [illegible] थीं [illegible] विश्व [illegible] विपल [illegible] लिनेतिथा [illegible]

पत्र २१२

[illegible] देवकी (६४०० ग्रंथसंख्या ३१)

श्री [illegible]

१ ॥ श्रीरघुनाथाय नमः ॥ ॥ नवदीनांबुजकविरंवरणरत्नकिं किमपीज्ञालं । हेयं गवीनवोदंनंदकिशोरभव
स्तामः ॥१॥ अनुमानमयूखोऽस्माभिर्लोकीयंप्रयत्नतः । श्रीभवानंदसिद्धांतवागीशेनप्रकाश्यते ॥ श्रीगोर्षि...परिस्फु
टतंहिरेतस्यात्मकः । तत्त्वचिंतामणौ ग्रंथस्यायंभावः अनुमानपरिच्छेदे तद्रूपेकत्वं ज्ञेयं काव्यतरत्यन्वयः नेत्रस्त...
...नै ...स्येवतत्त्वचिंतामणौ ...वोक्षायतद्रूपगम्य कृपिःस्त्रचितः । प्रत्यक्षेति प्रत्यक्षोद्देशोत्पर्षः । तत्र ...
...मितान... ...स्याविवित्तमर्यल तत्तानिरूपणं यद्यपुद्देशक्रमेन संगतिः तथापि नत्वदस्पहेतुताप्रसंगस्तदनि
...हकत्वेकत्वात्यविषंतभावः एषाम शाङ्कूपत्वात्र नोपोद्घातेप्रागभवस्तौ प्युद्देशात्र तथा वसंगतिसामान्यलक्षणा...
...पेतद्याद्दसमेवनिरोधमिति तथापि तस्याप्रक्रमानियाम कत्वे न संगतिसामान्यलक्षणाज्ञान ताणं कुत्रनिर्वृतभो
वः कारणीपरत्तिभावः उद्देशक्रमस्यावसरनियततयातस्यैवानेनोपलक्षणमिति. वाऽभिप्रायः उद्देशक्रमस्य...
निरवश्यकत्वे वदर्शयितुं संगतिसामान्यलक्षणमाह पूर्वापरेति तत्र जैमिनिश्रुतं अपेक्षा ...
बोद्धमागेस्याद्दितित्र... विभवतु पूजावांविन...त्पनयोरिक्कवकालवारणायसाकां ...तं...

श्री
१

...स्यारे...त्यंताभावस्यपक्षत्वेनोपादानं तदधीनपक्षेतरत्वेनोपाध्याभासता ...पेक्षाधीनो...ग्वोपादानं ...
...नोन्नायकत्व...पिदेपितस्य पाधेतादाद्धांपप्रकीति...हेतुनापिवस्पमान...संभवो...
...कोपरिच्छा...नेनिरूक्तनेोपाधिकत्व...व्याप्तिसामानाधिकरण्ये...
...नितिधीविरोधप्यादेक...नीति नरूपतात्मनाद्धितिभाव । अत्यंताभावप्रतियोगित्वा...रूपेर्णवं...वाद्
...हेतुमाहतद्व्यात्वस्येति...तेनस्वरूपसंबंधमितिसामान्याप्रसिद्धिश्चेत्यर्थः. ...
...वेतिभावः । ननु ...व्याप्तिवत्ता...स्वरूपसंबंधमिति अत्यंताभावान्यत्वस्याधिकरणानिर्वचनीयमिति...
...ताभावाधिकरणान्यत्वस्यहेतु...अत्यंताभावान्यत्वे उक्तव्याप्तावस्य...
...प्रतियोगिताविदिः अत्यंताभावेत्यादि...नहेतुताव...शक्यतद्विति...
...अत्यंताभावेत्यादि...तिर्वोदि...भावेप्रवर्तते...व्याप्ता दित्यादेौ...वव्याप्ती
पत्ते: तस्यसाध्यसमानाधिकरणात्यंताभाव...प्रतियोगित्वादित्यर्थः अत्यंताभावान्यत्वे उक्तव्याप्तिवला...
पसंबंधस्यापिद्धावपिप्रत्यक्षवलात्र व्याप्ति...स्वरूपसंबंधसिद्धिरपत्यूहेवेत्याह अतिरिक्ताभावेपीति

अतिरिक्तस्याधिकरणादिति रिक्तस्यात्यंताभावान्यत्वस्याभावेपि अप्रामाण्यकत्वेपि अतिरिक्तत्वाभावेपीति क्वचित्पाठः। तत्रा
न्यत्वाभावस्य। अत्यंताभावान्यत्वस्याधिकरणादिति रिक्तस्यात्यंताभावेपीत्यर्थ इति प्रतियोगित्वात् प्रत्यक्षादिप्रमाणबलेन स्वरू
पसंबंधत्वात् अत्यंताभावप्रतियोगिकेपि अत्यंताभावेन स्वरूपसंबंधत्वेपि अत्यंताभावोपाधिपक्षे भेदत्वनिरूपितात्यंता
भावनिरूपितप्रतियोगितावत्वेपीत्यर्थः केचित्तु अत्यंताभावरूपोपाधिरित्यस्यात्यंताभावेन रूप्यत इति व्युत्पत्त्या अत्यंताभा
वान्यत्वमर्थः तथा व्याप्तिः तत्स्वरूपसंबंधानभ्युपगमे साधनसमानाधिकरणात्यंताभावस्वरूपसंबंधत्वस्याभावेन
साधनाव्यापकत्वविरहादिति भावः तद्भिन्नं परंतु अत्यंताभावान्यत्वएवसाध्यसमानाधिकरणत्वभेदात् भेदकात्यंताभाव
प्रतियोगित्वमादाय व्याप्तिमाशंक्य अत्यंताभावत्वनिरूपितप्रतियोगिताविवक्षायां वृक्षेन तद्दृत्यस्य तात्पर्यमाहुः। आत्मा
श्रयः अभावप्रतियोगितापालक्षतापन्नवेदनवस्थाऽतिप्रसंगभयात् अत्यंताभावविरहेप्यत्यंताभावप्रतियोगि
त्वस्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य वारणायेत्यर्थः। उक्तातिप्रसंगः उक्तोपाधिरूपाधित्वाज्ञाने व्याप्तिज्ञानप्रसंगः
स्वरूपसंबंधविशेषः अनुयोगित्वादि व्यावृत्तयः अत्यंताभावत्वनिष्ठितनिरूपितश्च चक्रकं संबंधत्वस्य नियमगर्भ
जनकत्वगर्भतया वक्तव्यतेसंबंधस्य प्रवेशेपि संबंधस्याप्रवेशेन तत्तदसंभवः। नन्वत्र कृतेनितपाव प्रकृतसाध्यव्यापकं पदस्या

२

पकं तद्भिन्नत्वं साधने ऽन्योन्याभाववृत्तित्वाभावस्याप्युपलक्षणं प्रकृतसाध्याभावव्यापकसाधनाव्यापकवद्भिन्नत्वस्य प्रकृतसा
ध्यव्यापकं यत् साधनाव्यापकं तद्भिन्नत्वस्य अत्र साधनपदं हेतुपरं इति मतएव साध्यव्यापकत्वनिरूपकत्वबोधनाय अन्वयव्याप्ति व्याप्तिः
तत्र साध्याव्यापकत्वस्य केवलान्वयितया धर्ममात्रस्यैव तद्व्याप्यत्वादिति भावः प्रकृतसाधनाव्यापकं यद्व्याप्यं तद्भिन्नसाध्यसा
मानाधिकरण्ये कौतुकदोष इति ध्येयं। तदुभयसामानाधिकरण्येति पक्षधर्मतांशे व्याप्तिज्ञानत्वे प्रकारकेत्यर्थः यवह्नमो
तां नादृश धर्मसमुदायस्य योग्यतियोग्यानामपि व्याप्तिग्रहकाले सन्निकर्षाद्यभावे व नियतानुपस्थित्या गुर्वहत्वप्रयोजक
त्वेनोपादानं स्वाभाविकं स्वाभाविकपदप्रतिपाद्यं अस्य न विभ्य पदत्वात् सामान्यतो नपुंसकलिंगत्वं तद्धितवद्यौगिकं अ
नारोपितपरं तत्तात्पर्यकं स्वाभाविकं तत्पदं यत्पदोऽतिव्याप्तिमुद्धरति औपाधिकइति यावत्वारोपाधिरिति पंचम्यर्थः ना
तिप्रसंग इति गम्यमानसाध्यान्वयी अनारोपितपरमित्यत्रैव वा तथा नपुंसकत्वेतित्थात्वनतद्धितत्वागमाप्रसक्तिरिति भावः
वस्तुतस्तु अतिकोताव्याप्तिरितरभेदानिरूपितायेनेति विग्रहे भाष्यनपुंसकतया न सर्वनामकार्यमिति ध्येयं तदाश्रयत्वइ
तिस्वं हेतुः स एव भावो धर्मो यस्येति विग्रहात् तथालाभः असंभवः लक्षणत्वासंभवः सर्वत्र तादृशसंबंधे हेतोरभावा
दव्याप्तेः केवलान्वयिनि व्यभिचारिणि हेतावतिवातिव्याप्तेः अतिव्याप्तिः पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादौ साध्यं विना साध्या

भाववत्सामान्येऽभो हेतोर्हेतुतावच्छेदकसंबंधेन पक्षवृत्तित्वं तदभावः तथा च साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितादृशवृत्तिताक
त्वं लभ्यते वह्निविशेषेण धूमवन्मात्रवृत्तिनास्वरूपं व्याप्तेः तथा च तद्व्यवहारविषयस्यापि निर्वक्तव्यत्वात् ग्रांथीतदभिमति
भावः तद्व्यवहारविषयमात्रस्यैव लक्ष्यत्वेन तस्य तत्प्रयोगमात्रं न वा धकमत आह व्याप्यव्यवहारादिति व्यतिरेकधर्मस्येत्युप
लक्षणं केवलान्वयिनोऽपि व्यतिरेकित्वभ्रमदशायां सामानाधिकरण्यज्ञानमात्रादेवानुमित्यापत्तिश्चेत्यपि बोध्यं हेतुस
मानाधिकरणेत्यपि व्यतिरेके वृत्तिमत्त्वेन विशेषितेऽ एवकाकाशाद्यभावसंग्रह इति नेतावतोभयसामानाधिकरण्यं तथा
तदेव वृत्तित्वं हेतुमात्राविशेषोभयसाधारणं अस्तु कृतं सामग्रीभेदकल्पनयेत्यत्र तात्पर्यं ननु कूटलिंगकानुमितौ
व्याप्तेर्भ्रमेऽपि अनुमितेरभ्रांतत्वात्सनत्वप्रयोजकत्वमनुशयापादाह इत्यादीति कारणीभूतज्ञानविघटकतया व्याप्ति
ज्ञानस्य तत्र तेति बंधकत्वानुपपत्तिरित्यादि बोध्यं सकलेति यादृशविशेषाभावसमुदायेनान्यथासिद्धः सामान्या
भावः कृत्स्नेनेति सामान्यतो ज्ञाते विशेषतो ज्ञाने हि जिज्ञासायाः प्रश्नः प्रकृते व्याप्तेर्विशेषतोऽज्ञाने वा व्याप्ति
व्याप्तिरूपलक्षणदोषेण अलक्षणत्वसाधनं तवनस्यादिति विशेषतो ज्ञाने तवाव्यपकमसत्तीत्युपेयं तथा च प्रश्न
स्यानुपपन्नत्वमिति भावः आलोकेन केवलमिति तथा चोक्तयुक्त्या प्रश्नस्यासंभवेन तत्सापनेक्षया व्याप्तिरूपं मानिरूप

2

तोऽस्वस्यानभिज्ञत्वनिरासाय प्रसक्तव्याप्तिज्ञानं स्वरूपानिरूपणं तज्ज्ञत्वयाक हुँ न शक्नमिति भावः अनभिज्ञत्वे दोषमाह कथापामि
तिनतु स्वापोऽनुमानोपयोगिव्याप्तिस्वरूपनिरूपणमसमाप्येव कथमन्यथा ममैवतेन तत्र दोषेनासाधकत्वज्ञानेनालक्षणतां
त्यागइत्याशीकृतेऽप्यपूर्णि स्वार्थमपि विचारः लक्षणस्य सम्यक्तासम्यक्त्वविचारः व्याप्तिज्ञानं विना दुर्लभः तत्वाज्ञाने च
लक्षणात्वेव्याप्यज्ञाने त्वेष्टरूपस्यत्वेष्ट लक्षणस्य अदुष्टज्ञाने न सम्यक्त्वज्ञानेनविचारासंभवात् दुष्टादुष्टविवेकासंभवा
त्तत्वज्ञाने च व्याप्तिज्ञानात् दोषत्वस्य व्याप्तिघटितत्वात् इतीति विशेष्याज्ञानात् विशेषेषु किं पदार्थ्यघटितं तादृतिनिर्व
क्तुमसमर्थः पुरुषोऽस्मि वेति शेषः किं गोचरज्ञानमित्याशित्य दोषत्वबुद्धीत्यानेन प्रश्नोपपुपपादितः कार्यविचारः क
थं प्रश्नः हेत्वभिमतपरं विशेष्य धूमत्वावच्छिन्नपरं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य परासभादिसाधारण्यादाह हेतुतावच्छेद
कावच्छिन्नेति परंपरासमानाधिकरणयोरपितादृशोः सामानाधिकरण्येनो व्याप्यव्यापकभावव्यवहारापत्तिमाह तदवच्छि
न्नेति हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्तिरिति नचणं सोपदर्शनं पदवच्छिन्नं भवतीति स्वाविवच्छि तस्य फलमादर्शयितुं श
कते न वेति वह्निवच्छिन्नस्येति तथा च परवच्छिन्नत्वं तादृशयत्किंचिदेकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभाति प्र
सक्तत्वेति विवक्षणीयामिति हृदयं नन्वेवं सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस

त्वाद्व्यतिप्रसक्तत्वात्तस्मात् तत्तावच्छिन्नत्वमपि च यत्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकानतिप्रसक्तमिति वाच्यं तथा च वह्न्यत
र्कु बेराहवक्ष्यत इति तद्वह्नित्वमित्यस्य प्रतियोगित्वं विशेष्यं तथा च यद्वह्नित्वप्रतियोगित्वसामान्यं तादृशाभाव
प्रतियोगितावच्छेदकानवच्छिन्नमिति फलितं प्रतियोगित्वमित्युपादानात्तद्वह्नित्वविषयतापात्तद्वह्नित्वेपि ना
संभवः प्रकारभेदेन वच्युत्पाप तदपि नोपादेयं ननु पद्वह्नित्वं प्रतियोगितासामान्यं हेतुसमानाधिकरणतादृ
शाभावप्रतियोगिताभिन्नमित्येवमसंभव वक्ष्यत इति प्रतियोगितानधिकरणांशे वृत्तित्वं हेतुसमानाधि
करणपर्यवसितादृशाभावप्रतियोगितासामान्यशून्यावृत्तित्वं निखिलस्यैव किञ्चिद्रूपेण हेतुसमानाधिकरणाभा
वप्रतियोगित्वात् तत्सामान्यशून्यत्वाप्रसिद्धेरुक्तमेवेति अत एव सामान्या वह्नित्वेत्यादिग्रन्थस्यापि व्याभिचारि
त्वपतिप्रसंगसेकायामुख्यानं संगच्छते कालिकव्याप्तौ तु यत्किंचिद्धेतुत्वाधिकरणवृत्तिकालाधिकाभावप्रतियो
गितासामान्यशून्यावृत्तित्वं बोध्यं तेन तदीयाद्दृष्टेन तद्दीपज्ञानव्याप्यत्वं न कालस्यानुपादेयत्वात् विशिष्टाभाव
स्य वैशिष्ट्यमेव प्रतियोगीति मतेनेदं प्रतियोगित्वं च साध्यतावच्छेदकतुल्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वं बोध्यं तेन घट
वत्तुभयत्वावच्छिन्न(घं दे. ध्यं)प्रतियोगितापाञ्चनातिरिक्तवृत्तित्वेपि वह्नित्वस्यनासंभव इत्यन्यत्र विस्तरः ।। तस्य

२

संबंधत्वस्य तत्र व्याप्तिग्रहे अप्रवेशात् हविषयत्वात् विशिष्टधीजनकत्वस्य न तत्त्वेनोपधानस्य प्रवेशेन तदनुपधानदशाया
मव्याप्तिरतो योग्यत्वं वाच्यं न च योग्यतावच्छेदकधर्मस्य वनस्पवतज्ञानकतावच्छेदकत्वेन निवेशेन आत्माश्रयादि
संभवेपि प्रतिसिद्धिकरूपेण ज्ञानं न तथेतिमतमुख्यापयति यत्त्वित्यादि प्रतियोग्यभाववयोरुद्दिश्य शिष्टज्ञानं तत्ज्ञानका
वच्छेदकं अत्यंताभावेतद्देशान्यदेशत्वं तद्देशदेशान्यत्वं प्रतियोगिदेशादेशकान्यत्वं अत्यंताभाववद्देशदेशकान्य
त्वं अत्यंताभाववद्देशदेशकान्यत्वं च प्रतियोगिनि तदन्यदेशत्वं अत्यंताभाववद्देशदेशान्यत्वं तत्र व्याप्तिशरीरे तद्देशत्वात्
तादृशात्यंताभाववद्देशदेशकत्वात् तदेव पदार्थप्रतियोग्यसमानाधिकरणकरणपदे एवं तत्पदस्य गेलावमपीत्यनेना
विज्ञभावतयाऽवैयर्थ्येऽप्यनातिप्रयोजनकत्वमादर्शितं अपरमपीत्यत्रापीवमित्यनुयुज्यते तेन प्रकृतोपष्टम्भः अयं
भावः पदित्वरूपसंबंधविशेषः प्रतियोगित्वं निरूप्यते तदा जनकत्वाभावसाध्यकेतस्य स्वसमानाधिकरणांतरात्मक
त्वभेदप्रतियोगिन याऽव्याप्त्यापत्तेरत्यंताभावनिरूपकप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं विवक्षणीयं इत्थं च हेतुसमानाधि
करणमात्रोक्तौ तादृशाप्रमेयत्वादिनिरूपितात्यंताभावत्वनिरूपकप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या असंभवः स्यादिति अत्यं
ताभावत्वेन हेतुसमानाधिकरणेऽवश्यं विशेष्यः स्यात् न च यावत्त्वमनुपादाय हेतुसमानाधिकरणनिरूपितता

दृशप्रतियोगितासामान्यशून्याश्रितित्वमेव वाच्यं तादृशप्रतियोगितासामान्यशून्यत्वस्याप्रसिद्धेरसम्भवादिति वाच्यं पक्षत्वोपा
दाने तु तादृशप्रत्येकनिरूपितप्रत्येकनिरूपिततादृशप्रतियोगिताशून्यत्वस्याप्रसिद्धिः तद्देशदेशान्यत्वलक्षणप्रतियो
गितायाआकाशादावेव प्रमेयत्वादिनिरूपितायाः प्रसिद्धेरभावत्वानुपादानेपि न क्षतिः घटवृत्तित्वविशिष्टप्रमेयत्वा
भावाभावस्य घटवृत्तित्वमात्रं ननु प्रमेयत्वमपि अव्यावर्त्तकतया व्यर्थत्वादिति न चैतत्कल्पे परत्वमनुपादाय सामान्याभा
वोनिवेश्यतामिति वाच्यं व्यभिचारिण्यतिव्याप्त्यापत्ते धूमादौ वह्न्यादिसमानाधिकरणदेशदेशान्यत्वाभावादिति भा
वः अनुमितिकारणीभूतज्ञानविषयतावच्छेदकस्यैव प्रकृते निर्वक्तव्यत्वं अन्यथा सामानाधिकरण्यमात्रस्यैवानतिप्रसं
गइतरांशस्य वैयर्थ्यापत्तेः तादृशांशज्ञानं व्यभिचारज्ञानविरोधितावच्छेदकस्यैव) रोधिवाच्यं अन्यथा प्रमेयत्वादिना
तज्ज्ञानेप्यनुमित्यापत्तेः इष्यते च हेतुमति साध्यं नास्तीति ज्ञाने अनुमित्यनुदयः तादृशांशज्ञानं साक्षादनुमिति
विरोधि अपि तु कारणीभूतज्ञानविघटकतया न च तद्देशदेशान्यत्वगर्भव्याप्तिज्ञाने नाविरोधि ग्राह्याभावानवगा
हित्वेन तद्योगात् अतएव तादृशव्यभिचारज्ञानाभावनियतं यस्य ज्ञानं तदेव व्याप्यत्वमुचितं नान्यदित्यत्र तात्प
र्याभावप्रतियोगितावच्छेदकेति तद्धेतुकानुमित्युत्पादनियतेत्यर्थः अत एवोक्तपुत्रस्वरूपसंबंधविशेषप्रतियोगि

8

तापन्निवेशनीयः ... देव ननु साध्याभाववत्साध्यविरोधित्वमज्ञानतः हेतुमति साध्यं नास्तीति प्रतीतावपि नानुत्पादद्रक्तितत्र
तादृशज्ञानमप्यस्य नेति नाविरोधित्वं व्याप्तिज्ञानस्य स्यादित्याशंकां निषेधति अभावज्ञानस्येति एवकारस्य व्यवच्छेद्यं विष
दयति नन्विति अथ अन्योन्याभावगर्भलक्षणव्याख्याने तेन वह्न्यमाणसंबंधस्य प्रवेशेपि संबंधस्याप्रवेशेन ननु संबंध
स्यैकेन रूपेणानिवेशः प्रमेयत्वादिना वेदतिप्रसंगः संयोगत्वादिना यदि तदा समवायित्वस्य नित्यसंबंधत्वेन नियमप्र
शावष्यकत्वमित्यत आह धूमवानिति तथा च संसर्गविषये वत तन्नानोपगमान्नोक्तविकल्पावकाश इति भावः संसर्गम
र्यादया सामानाधिकरण्यविषयकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वोपगमेऽतस्याभावेपि परामर्शे सामानाधि
करण्यस्य प्रकारतासंभवादनुपपादयति तस्य कारेति सामानाधिकरण्यप्रकारकेत्यर्थः न च प्रकारीभूतव्याप्तेरविनत
व्याप्तेरपि भानेन क्षतिरतिसंसर्गमर्यादया सामानाधिकरण्यभानोपगमात् ज्ञानस्येति भावः संबंधत्वस्य प्रकारत्वेपि
नाव्याप्यादीनादवस्थ्यं इति विशेषणेति विशेषणस्य विशेषणत्वविशिष्ट्यत्वान्यविशिष्टज्ञानत्वनियतं विषयत्वमि
त्यर्थः तेन स्वरूपसंबंधस्यापि परिग्रहः ननु विशिष्ट्यांधीत्वमेव विशिष्टधीत्वं वैशिष्ट्यस्य संबंधमित्यात्माश्रयादी
त्यत आह विशिष्टधीश्चेति अन्यथा विशिष्टज्ञानस्य विशेषणत्वाविषयत्वे सामानाधिकरण्यस्य प्रकारत्वं एतेन किं विरु

त्व २

ज्ञानंत्वविनं अस्तु वा विशेष्यत्वं ज्ञत्पनेनापि तदेव ध्वनितं उभयथा संसर्गमर्यादया ज्ञानं प्रसिद्धं इत्यपि आस्तु वा विशेष्य
त्वमेकमिति पाठः तत्र विशेष्यत्वं विशेषणमुपलक्षणं तथा च बुद्धि रितिं संबंधत्वं नानुगतं संभवतीति भावः तत्र व्याप्ति
निष्कारोनियमतः तेन समवायस्य संबंधत्वगर्भत्वेपि न क्षतिरिति द्रष्टव्यम् नियमेतदवच्छेदेनानवस्थाद्यभावात् केचित्तु इत्या
तिपंचकमिन्नभावत्वाद्येवत्वदित्याहुः तज्ज्ञानानां विशिष्टसंयोगादि ज्ञानानां जनकत्वं अनुमितिं प्रतितत्त्वं विशेषकासं
बंधत्वस्यानियमतः प्रवेशासंभवात् आह्लायायेति एवकारो दोषानवकाशद्योतनेन दोषानवकाशादेवेति लभ्यते कारण
तावच्छेदकत्वेनावश्यंभावानुपास्तिवातदर्थः प्रतिस्वं तत्तद्रूपेण तद्योग्यत्वस्य प्रतियोगियोग्यत्वस्य तद्योग्यत्वेव तद्वृत्ति
तावच्छेदकत्वात् वह्निज्ञानाभावेपि विशिष्टवह्न्याभावस्येव प्रत्यक्षत्वं स्यादिति भावः तनु तथापि विशिष्टत्वादेरपितत्स्व
तियोगित्वात् तज्ज्ञानं विना कथं तत्तदभावग्रहः इत्यत आह सामान्यलक्षणेति वक्तृतद्वत्तत्कारिकापत्तिं विद्यतिं भेद
एवं वहेतुः फलीभूतज्ञानेपिव यावत्सति योग्यभाने पिनक्षतिरिति धियं संयोगसामान्याभावे संयोगसामान्याभावे संयोग
सामान्याभावस्य द्रव्यत्वनित्याभावे यावद्विशेषाभावव्याप्यत्वादिति वह्नौ ध्रौव्ये तथा च यावद्विशेषाभावव्यापकत्वात्
सामान्याभावस्येति लभ्यते यावद्विशेषाभाव सामान्याभाव व्याप्यत्वादिति फलितं द्रव्ये यावद्विशेषाभावतनितेनप

श्रीः

५

...ने यथा धूमो वह्निव्याप्योऽयं इति ज्ञानं व्याप्तिविषयकं एवं धर्मिणीति व्याप्यतापरामर्शत्वस्वरूप
...त्वमेव तावदेवानेनोक्तं अलङ्कारोक्तं ज्ञानं आदितिमादर्शे संव्याप्य इत्याकारेण व्याप्यपक्षवैशिष्ट्या
...ज्ञानं तेन प्रमेयत्वेन व्याप्तिप्रकारकज्ञानव्युदासः पक्षविशेष्यक परामर्श एव हेतुरितिमतं तु व्याप्यकानुपपत्ति
तद्व्याकारकं व्याप्तिप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं तथा तत्त्वेन वजनकत्वं विदित्वा ज्ञानप्रत्यक्षेण ज्ञाप्तिर्व्याप्तिरितिभाग
वः एवमेवं तत्र पक्षताविशिष्टत्वं विशेषविशेष्यभाव तपऽवेचनाते एकधर्मिणि साध्याभावादिनाविरुद्धत्वविशेष
नारूप्यदर्शधर्मत्वविषयकं यज्ञानं तत्त्वज्ञानं तत्त्वादि वदितां अत एवं पर्वतो धूमेन वह्निव्यापी इत्यात्मविशेषणक
पदार्थेप्यपि संग्रहः सामानाधिकरण्यविषयकव्याप्तिज्ञानादनुमितिरनुत्पत्तेः अन्यानुगमकस्त
...विरुद्धत्वोपादानं तद्विषयत्वं व्यभिचारधीविरोधित्वावच्छेदकरूपेण बोधं तेन प्रमेयवत्वादिना त
दुष्टकज्ञानमादाय दोषः नातः शिवैव त्वसंभवः तत्र प्रत्यक्षादौ जनकत्वानुपपन्नस्तत्र विशेषणं
...किञ्चिज्जनकज्ञानं व्यभिचारादि धीविरोधित्वज्ञानत्वमितु धूमे वह्निव्याप्योऽयं पर्वत इत्यत्रेति

७ ज्ञानजन्ये जनि व्याप्तेः यद्रूपेण पक्षधर्मतावगाहित्वं तद्रूपावच्छिन्नस्य व्यभिचारधीविरोधित्वमित्युक्तौ वह्निव्याप्यव
नीति शाब्दपरामर्शजानुमित्यव्याप्तेः न च व्यभिचारधीविषयतावच्छेदकावगाहित्वं वक्तव्यं अवच्छेदकत्वं हि अवच्छेदक
तापर्याप्त्यधिकरणं तत्कोटिनिविष्टत्वं वा आद्ये शाब्दपरामर्शजव्याप्तिः वह्निव्यभिचारिधूमत्वस्येव तथात्वे न तत्र तत्प्रका श्रीः।
रकत्वात् अन्त्ये वह्निसामानाधिकरण्य धूमवान् पर्वत इति ज्ञानजन्येऽनि व्याप्तेः धर्मितावच्छेदके भिन्निता व्यभिचारज्ञानस्या
विरोधित्वेन धूमत्वस्यापि तत्कोटिनिविष्टत्वात् न स्मात्याद्यावदाकारकपरामर्शस्यानुमितिजनकता तावतामेव ना दृष्टेत्यानु ७
मितिजनकत्वं तत्तदनुमितित्वं जन्यतावच्छेदकमित्येव ज्यायः । एवं तत्रीति एकत्र धर्मिणीति विशेषणोसतीत्यर्थः अन्य
था आपाततः प्रागुक्तसमूहालम्बनजन्यत्वाति व्याप्तेः परमार्थतस्तु परामर्शत्वेन जनकत्वस्य विवक्षणीयत्वात् तत्र
पस्य चातिप्रसक्तत्वेन जनकतानवच्छेदकत्वात् तदवच्छिन्नजनकत्वाप्रसिद्धेरिति भावः न चैवमपदार्थव्याप्त्यापत्त आह
पक्षपजेति वैशिष्ट्यस्य तथा वैशिष्ट्यपदार्थतया इति चेति तथा वैकत्र धर्मिणीति विशेषणेन दर्शितमिति भावः नन्वेतद्
काप्रतिपाद्ये ऽर्थीलक्षणं भ्रमानुमितौ त्वेन ज्ञाकाप्रतिपाद्यत्वे ऽव्याप्तिर्नित्यभिप्रेत्य तद्ज्ञाकस्याप्रतिपाद्यत्वमाह
सं॰

नहीति अयोग्यताज्ञानसत्त्वेऽयोग्यतानिश्चयसत्त्वे वा विशिष्टव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वविशिष्टज्ञानलाभः । नादृशाप
रामर्शबोधकत्वलक्षणवाक्यात्स्यादिति ध्येयः । एवमवान्तरबाधवशादेवन स्यादिति ज्ञानान्वये न त्रयरजतत्वेति सन्न
म्याविशेष्यकत्वमर्थं स्पष्टावरजतत्वाभाववद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन रजतत्वप्रकारकत्वं ज्ञाने भासते इति नैतस्य समू
हालंबनसाधारण्येन भ्रमाभिलापत्वानुपपत्तिरिति रजतत्वयोरन्वयज्ञानेऽपि असंसर्गेति महावाक्यार्थस्याबो
तरसंसर्गघटितत्वात् तदभावग्रहोपि तत्र प्रतिबंधकं इति भावः । तात्पर्येति । समवायेनात्ययिकेव घटवद्भूतलमि
निवाकोऽनिव्याप्तिरतत्स्मात्पर्यविषयेति संसर्गविशेषणे । पाकरक्तेघटे श्यामत्वसंसर्गस्य सत्त्वात् तत्र श्यामोपमि
ति शाब्दस्यापि भ्रमत्वापत्तिरिति न अर्थद्वयगर्भता अत्र व्याप्तिसमानाधिकरणपक्षधर्मत्वे । अत एवेत्यस्यार्थं विवृणोति ज्ञा
नत्वपादित्यादिना न च भ्रमस्थलेपि व्याप्तिप्रकारकज्ञानविषयत्वसंबंधेन पक्षधर्मतायां व्याप्तिसामानाधिकरण्य
मस्त्येवेति वाच्यं प्रमेयत्वेन तादृशपक्षधर्मताज्ञानमादायातिप्रसंगभये न व्याप्तिप्रकारकत्वेनैव तज्ज्ञानस्य हेतुत्वे
ऽवश्यवाच्ये ज्ञानमादायैव कर्मधारयस्य सम्यक्त्वादित्याशयः । अत एव अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वा

देवत्र्यबोधकत्वाधीनमसाधुत्वं अपभ्रंशसाधुत्वव्यवहारः यत्तु अबोधकत्वं सति बाधे बोधाजनकत्वं असति बाधे ऽबो
धकत्वं भ्रमजनकत्वं तथा वान्वयव्यतिरेकाभ्यां बाधस्य प्रतिबंधकत्वं साधितमिति । तन्न असत्येवेत्यनेनापोद्य
नानिश्चयप्रतिबंधकत्वोपष्टंभविरोधात् अन्यथा नियामकाभावे पारिभाषिकत्वे नामकारणानुशासिकानोकथे
तत्र साधुत्वव्यवहारः इत्यत आह व्याकरणेति अवाध्यापमत्वं निरावेष्टितेनेति अवांतरबाधस्य प्रतिबंधकत्वेने
त्यर्थः कर्मधारयोत्तरेति ननु तादृशाभावप्रत्ययस्य सामानाधिकरण्यत्वेन नीलत्वोत्पलत्वादिसामानाधिकरण्य
त्वेन वा शक्तिः । आद्ये नीलत्वोत्पलत्वयोः पदार्थतावच्छेदकत्वेन सामानाधिकरण्यलाभः नीलादिपदे नी
लत्वोत्पलत्वलक्षणायामपि नीलोत्पलयोरभेदानुभवानुपपत्तिः । द्वितीये ऽनंतशक्तिकल्पनापत्तिः । केव
लघटत्वादौ च पृथक्शक्तिकल्पनं नीलत्वघटयोर्नीलघटेनापि एकदेशान्वयबोधो ऽननुभवश्चेति
अत्र गुरवः घटत्वमित्यादौ कृष्णशक्तेरेव प्रकारतया लाभः तत्र हि घटेतरावृत्तित्वे सति सकलघटवृत्तित्व
प्रकारेणावगमेऽनुपस्थाप्यते तत्र घटपदादेव घटस्य लाभः इतरावृत्तित्वादावेव शक्तिः तत्रापि इतरत्र वृत्तित्वं

अभावः साकल्यं वृत्तिश्चार्थः अन्यथा इतरवृत्तित्वाभावस्यावृत्तिमात्रनिरूपितया घटत्वादेरेतद्बोधप्रसंगात् एवमितर
वृत्तित्वयोः संबंधस्य शाक्यत्वे गौरवं तत्र च प्रकृतिपदस्य पत्संबंधेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदकविशिष्टे शक्तिः स्वेन संबंधेन तादि
दितरावृत्तित्वेन वृत्तित्वं च बोध्यते । तेन घटेतरस्मिन् कालादौ कालिकसंबंधेन घटत्वस्य वृत्तावपि न क्षतिः नवा घटत्वप
दात् कंबुग्रीवादिमत्त्वप्रमेयत्वादिबोधप्रसंगः नीलोत्पलत्वमित्यादौ च प्रकृतिप्रतिपाद्यतावच्छेदकं नीलत्ववर्तितं दभिन्नो
त्पलत्वं तच्च नीलत्वसामानाधिकरण्यघटितं तत्सामानाधिकरण्यसंबंधोपि स्वरूपमेवेति न संबंधेन तद्वृत्तित्वलाभादेव सामानाधि
करण्यलाभ इति प्रकृतसंगतिः । नव सत्त्वमित्यत्र सादितरसंबंधेनमवेतत्वाप्रसिद्ध्या प्रथमत्वमित्यादौ च प्रत्येकं प्रथमत्वा
नीनां सकलघटवृत्तित्वाभावेन एतद्व्यक्तित्वमित्या [illegible] दौ च साकल्याभावेनान्वय इति वाच्यं तेन संबंधेनेतरवृ
त्त्यनंतत्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकवृत्तिप्रतियोगिव्यधिकरणत्वं तावत्प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव तदर्थत्वात्
इत्यं च संयुक्तादावित्याकृत्यमित्यादावपि न संयोगादिबोधानुपपत्तिः ननु वर्णापि द्वित्वमित्यत्र द्वित्वस्य बोधप्रसं
गः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकविशिष्टतादृशसंबंधेनेतरत्र इतरवृत्त्यनंताभावेत्यादेर्विवक्षितत्वात् द्वित्वविशिष्टसंबंधेन

९

नद्दिष्टघत्वकस्य वृत्तेस्तत्रातिप्रसंगाभावात् प्रमेयत्वमित्यादौ तद्वदंतरेत्यादेर्बोधवशादनन्वये सकलतद्वृत्तित्वमा
त्रमेव भावप्रत्ययार्थ इत्याहुः। नव्यास्तु एवं सति स्वतरेत्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेः घटत्वमित्यादौ द्रव्यत्वादिबोधवारणाय
हि तदुपादानं द्रव्यत्वादेस्तद्घटत्वीयसमवायेनावृत्तेस्तेन संबंधेन घटवृत्तित्वाभावेनैव वारणात्। भवतस्तदाद्यै
नरावृत्तित्वप्रकारकबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् तत्र शक्तिस्वीकारेण नातिप्रसंगादिति तथानुभवस्य विवादग्रस्तत्वात्
किंच घटत्वीयसमवायेन तद्वृत्तित्वादौ शक्तिकल्पनेऽनंतशक्तिकल्पनावश्यकत्वे घटत्वादिमात्रवृत्तित्वादौ तद्वृ
त्तित्वं घटत्वमित्यादौ पृथक्त्वमित्यादौ च पृथक्त्वादि जातिरवश्यकानवच्छेदकमस्तु किमितरेत्यादि च द्रुपदार्थवि
वशेन। न चैवं प्रकृत्यर्थेनान्वयः घटे घटत्वमित्येव विशेषणत्वेनान्वयसंभवात् वस्तुतो धर्मरूपेण धर्म एव भा
वप्रत्ययार्थः। तस्य च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकोपहितप्रकृत्यर्थनिरूपितत्वसंबंधेन प्रकृत्यर्थेन सममन्व
यः अतो न शक्त्यादिनोत्पत्तादृशनिरूपितत्वस्य पदार्थयोः संसर्गत्वात्। अत एव च घटत्वमित्यादिनो न द्र
व्यत्वादिभानं पटघटत्वं नास्तीत्यत्र च न वा घटेति एवं चार्थ गुणक्रियावत्त्वात् रूपादिपदानां शक्तिविवेच

श्रीः।
९

नयस्ता वेष्टत्वकादिपदेनैकपि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकानैव गुणान्भावप्रत्ययः प्रत्याययति प्रतीतिस्तु तादृश्येणाथ
त्वेन वेति वस्तुतो विधिनिकारस्वरस्फुटीवकार। धर्मत्वं च संबंधत्वस्यैकस्याभावे तु समवेतत्वादिकं नानैव तत्पा
वा वाच्यमित्याहुः। ननु अत्राकाशवान्मनइत्यादावव्याप्तेः तमःस्वत्वद्रव्यत्वादिव्याप्य समवेतत्वस्याप्रसिद्धे
ः तस्मात्सर्वेषां मतएव तस्मात्तेनास्तु विषयावस्तु परामर्शस्य अनेनैकोक्तार्यति किंच प्रमानुमित्यव्याप्तिरपि
नदेवाय प्रमाणयस्तापर्यप्रमायाएवलक्ष्यत्वात् इत आह प्रमानुमितावितिवह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्या
कारकपरामर्शजन्यानुमित्यव्याप्तिरित्यर्थः व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मधूमवानित्याकारकपरामर्शजन्ये
लक्षणसत्त्वात् असंभवोनोक्तः असंभवाभ्रमेति किंचित्याच। सत्परामर्शत्वेन हेतुताविवक्षणे व्याप्तिवै
शिष्ट्यादिप्रकारकत्वा मेनगौरवेणाहेतुत्वासंगमनीयः तत्त्वेन हेतुत्वाविवक्षणे तु वह्निव्याप्यवान् पर्वत इति
विशिष्टपक्षधर्मधूमवानित्याकारकपरामर्शजानुमितौ लक्षणसत्त्वादसंभवानवकाशात् अन्यथा
तत्संबंधगौरवदले। तत्रापि। वह्निव्याप्यवानित्यत्रापि दुर्लभं तद्विषयः। विशेष्येति। विशेष्यानुयोगि

१० कत्वविशेषणप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंबंधस्येत्यर्थः। व्याप्यधूमवानिति ज्ञाने धूमे व्याप्तिवैशिष्ट्यानुयोगि
कत्वं वह्न्यसंबंधप्रतियोगिकत्वं च भासते अनुयोगित्वप्रतियोगित्वयोरैक्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थः। केचि
त्तु संबंधसंबंधस्य ऽकल्पमानस्वीकारेऽनुत्पत्त्यापात्तं संबंधनिरूपितं सामानाधिकरण्यमपि भाविष्यतीत्याश श्रीः।
इत्याहुः। अन्यथानुयोगित्वप्रतियोगित्वयोरविषयत्वे। अंतरेणाविनानुसिद्धांतभंगप्रसंगो नापीति क १०
स्त्यत आह न चेति। दंडसंयोगसमवायोपीति। समवायपदमनुयोगित्वादिपरं। अतो न पूर्वव्याख्या
यानिरोधः। तर्हीति अन्यथा तमाद्यापि समूहालंबनसंभवात्तयोर्ज्ञानभेदो न स्यादिति भावः। विषयान
वस्था। विषयतानवस्था। नन्वनुभवविरोधित्वादनवस्थापीष्टैवेत्यत आह। अननुभवश्चेति दंडस्येवे
ति दंडप्रकारकपुरुषविशेष्यकज्ञानाकार एव दंडीपुरुष इति शब्देनोल्लिख्यत इति भावः। दंडस्येव दंड
संयोगस्येवेत्यर्थ इति कश्चित्। यद्यतिरिक्तविषयाभाव एव विषयताऽभावस्तदा दूषणमाह। रूपवा
निति एकत्ररूपवान्नित्यत्व स्वरूपेण। स्वरूपेति च। अपरत्र। रूपसमवायवान्नित्यश्चे। समवायः प्र

कारतया रूपेणावभासते। अपरत्र रूपसमवायसंबंधवान्नित्यश्च तत्संबंधोऽनधिकोपीति। समवायस्य तत्सं
बंधेनैव प्रकारतया तत्संबंधस्य च धर्मितया प्रकारतेति मध्यमप्रत्यया भेदः। अत्र यद्यप्यस्य सर्वसंमतत्वेन न वेति
निर्दिष्टोऽनुचितः तथाप्यनेन प्रकारेणाप्रतिबंधदुद्धारात्त्वत्पक्षेऽनवेत्यर्थः। यद्यपि विषयावैचित्र्येऽपि वि
षयतायावैचित्र्ये विषयतानवस्थास्यादित्युक्तं तदेव दूषणं वक्तुमुचितं तथापि तादृशविषयता व्यक्ता
दिव समूहालंबनाद्भेदोपपत्तौ न संबंधसंबंधे भाने साधकमिति। वक्ष्यमाणमनुरुध्याह। एवं हि सतीति। स्व
रूपेण। संबंधविधया। संबंधतावच्छेदकप्रकारेणेति निर्विशेष्यतात्वविषयतायां आनुभविकत्वप्रदर्शनाय मि
दमुक्तं तथा च समूहालंबने संयोगविशेष्यता विशिष्टज्ञाने तु संबंधतेति विषयताभेदादेव वैलक्षण्यं विषया
वैलक्षण्यमपि प्रमेयवदभिधेयवदभिधेयवदिति ज्ञानयोरिति भावः। एतेन दंडीत्याकारकनियामकस्य त्रित
यावगाहित्वस्य समूहालंबनेपि सत्त्वादधिकभानेपि प्रमेयदंडीत्यादिवदांशिकदंडीत्याकारापत्तिरिति निर
स्तं ननु यदीयवैशिष्ट्यस्य प्रतियोगित्वं विषयः स प्रकारः प्रतियोगित्वादिकं त्वनतिरिक्तमेवातो न विषयानव

स्येत्यत आह अवच्छेदकेति । तादृशेति एतच्च विलक्षणविषयतास्वरूपं तदपेति प्रतियोग्यनुयोगिपदे धर्मपरे दंडपु
रुषसंयोगित्वानुयोगित्वानीतिसमूहालंबनादित्यर्थः । नन्वतिरिक्तविषयाभावेऽपि विषयतावैलक्षण्यस्वीकारे साका
रवादापत्तिरतो विषये नैव विधेयं विशेष्यत्वाद्यनुयोगिकत्वादिकं समूहालंबनेन भासत इत्येवानन्यगतिकत्वात्
कल्प्यत इत्यत आह किंवेति वाक्यार्थः प्रतिबंधे सेदृत्यन्वयः वैशिष्ट्यस्य विशेषणतयेति कर्मधारयोत्तरभाव
प्रत्ययस्य बलात्त्वे व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वसामानाधिकरण्ये व्याप्तिवैशिष्ट्यस्य विशेषणत्वादित्यर्थः
तथा वतादृशसामानाधिकरण्यावगाहित्वमात्रोक्तौ प्रमेयमिति ज्ञानजन्येऽतिव्याप्तिव्याप्तिरतो व्याप्तिवैशि
ष्ट्यप्रतियोगिकत्वावगाहि सामानाधिकरण्यधीजन्यत्वं लक्षणार्थं तथा च व्याप्तेः व्याप्यवानिति ज्ञाने
व्याप्तौ वैशिष्ट्यप्रतियोगित्वस्य धूमेवतदनुयोगित्वस्य धूमेवतदनुयोगित्वस्याभानेऽपि वैशिष्ट्यप्रति
योगिकत्वेन वैशिष्ट्यवैशिष्ट्यस्याभानान्न इति समुदायार्थः एतेन शाब्दबोधे वैशिष्ट्यस्य विशेषणत
या तत्संबंधसंबंधस्याभानेऽपि पदार्थीभूते ज्ञाने तस्याभानात्कथमिदं दूषणं नहि स्वरूपनिर्विकल्पक १३

मिति शाब्दे च दलस्य प्रकारत्वेऽपि शाब्दीभूतनिर्विकल्पकेऽपि तस्य प्रकारत्वेनेति निरस्तं यत्तु व्याप्तिवैशिष्ट्यसंबंधभाने वैशि
ष्ट्यस्य प्रकारत्वं तस्य प्रकारत्वे च तत्संबंधसंबंधस्यापि भानं प्रकारीभूतसंबंधसंबंधस्य विशिष्टबुद्धौ भानस्वीकारादि
त्यर्थः । तन्न । यदीयवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं भासते तस्यैव प्रकारत्वमित्युक्तावेतद्दोषानवकाशात् । व्याप्यवानिति पाठस्य
संमुखत एव सम्यग्भीनः व्याप्येति परामर्शैकदेशोत्कीर्त्तनं व्याप्य इति पाठो लिंगविशेष्यकपरामर्शाभिप्रायेण त
त्रापि पक्षीतत्तु रूपेऽपि एवमपि एकधर्मिणीति विशेषणप्रक्षेपेऽपि । व्याप्येति व्याप्यधर्मपुरस्कृत्यायं प्रवृत्तं पदमिति देशकालं
वह्निव्याप्यधूमवत्तद्देशं महानसं पर्वतं चेत्याकारकं तत्सम्भवेत्यर्थः उपनयादीत्यादिपदान्निगमनपरिग्रहः अनु
व्यवसायादिरित्यादिपदात् व्याप्यवत्पक्षाभावबोधपरिग्रहः ननु परामर्शस्यानुमितिचरमकारणत्वात् कुतोऽनुव्यवसा
य इत्यत आह सिद्धेति आदिना तस्यानि पक्षपरिग्रहः सिद्धसाधनबाधादिस्थले तेन ज्ञानजननसंभवादित्यन्व
यः सिद्धसाधनस्थले ज्ञानजननप्रकारमाह अविनश्यदवस्थेति नि सिद्धसाधनेत्यनेन पक्षत्वसत्त्वादि सिद्धिरुक्ता । वि
नश्यदित्यादिना चानुमितिरूपसिद्धिरुक्ता अनुमित्युत्पत्त्यनंतरमित्यनंतरं एवकारः पूरणीयः तस्यापि कस्मिंश्चि

बाधस्येति मतमाशङ्क्याह निषेधादिति न वेति नादृशी प्रत्यक्षजनिका विनिगमकेति प्रत्यक्षे विशिष्टधीरनुमितौ ज्ञानद्वयं हे
तुरित्यस्यापि सुवचत्वादित्युक्तेति विशिष्टधीहेतुताऽव्यवस्थापकत्वाद्यस्य तुल्यत्वादिति नद्वीसत्त्वे परामर्शसत्त्वे अनुमिता
नुत्पादस्याभावादित्यन्वयः । प्रत्यक्षेति अनुमित्साविरहविशिष्टसमानविषयकलौकिकप्रत्यक्षसामान्यपि विंनुमितौ प्रति
बंधकत्वादित्यर्थः फलायोगेति असति प्रतिबंधके पदव्यवहितोत्तरमवश्यं फलं तत्त्वमित्यर्थः तादृशेति तादृशः फलायो १४
गव्यवच्छिन्नो यो व्यापारस्तद्वत्त्वमित्यर्थः । असाधारणेति तथा च व्यवहितोत्तरप्रत्यक्षमायामुक्तपरामर्शोऽसाधारणमनःसह
कारीतत्त्वमित्यर्थः उच्यत इति । अतिदेशवाक्यार्थस्मृतित्वेन तत्रापि परामर्शस्यासाधारणत्वाद्विति भावः । तत्त्वेन परामर्श
त्वेन तत्करणकतामेति । ज्ञानपदं सत्यन्तनिवेशस्थलीयजिज्ञासाति व्याप्तिवारणाय सत्यन्तागुणत्वगुरोरिति व्याप्तिवारणा
यमात्रेति संशयोत्तरप्रत्यक्षत्वं न जातिश्चाक्षुषत्वादिना संकरादित्यर्थः । नद्दोषत्वादिति वक्ष्यमाणदोषप्रतिकार
णत्वेप्यविशिष्टमिति भावः इष्टापत्तिमाशंक्याह नवेति प्रथमे हेतुमाह तत्रापीति संशयोत्तरप्रत्यक्षेपीत्यर्थः त
था परामर्शत्वेन द्वितीये हेतुमाह प्रतिशरीरमिति तादृशधीति परामर्शेत्यर्थः । संदेहादिति विपक्षत्वमिलसं

देहत्वेन तस्यापि द्रूषकत्वादित्यर्थः ननु उपमितिभिन्नत्वं विशेषणं देयमत आह तथापि निश्चयेति उदाहृतोपमिति
विना उपमित्युत्पादाभावश्रुत्यादेरनुत्तरानिर्णायकत्वादित्यर्थः व्यर्थेति इत्तरभेदानुमाने व्याप्यत्वासिद्धिसंदेह इत्यर्थः ।
यदुपमितित्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यक्षत्वप्रत्यक्षत्वाद्विसाधारण्याः शरीरत्वे जन्यतावच्छेदकजातेरप्येवं तथा चोपमितित्वमादायापि
व्याप्तिर्न उपमितित्वव्याप्यतादृशजात्येति वदंति तन्मतमाशंक्य निषेधति नवेति नचेत्यर्थः । पूर्वपक्षे ननु भवतु
तु उपमितित्वावांतरमितिनद्य इतिनेउपमितित्वस्यैव तद्व्याप्यत्वादित्याशंक्य निषेधति न वेत्यादुः । नानेति उपमि
नोति अनुमिनोमीत्यादाविवकस्योपमितित्वाद्यपाधेर्वक्तुमशक्यत्वादननुगतमत्यनापत्तिः । तच्छरीरजन्यप्रत्यक्षादि
नु तच्छरीरजन्यत्वमेवानुगतमादायानुगतधीसंभवइति भावः । वस्तुतः सुखदुःखाद्यविवतच्छरीरजन्यतावच्छेदकत्वा
तोमानाभावः प्रतिशरीरं ज्ञानवैजात्यानुभवस्यासिद्धत्वात् सुखदुःखनिर्बुद्धित्वादिया वहारस्यतत्तदर्थविषयक
ज्ञानवत्त्वतच्छून्यत्वाभ्यामेवोपपत्तेरिति । उपाध्यायमतमाह यत्विति व्याप्यदर्शत्वेनेति व्याप्यप्रकारके संशयोत्त
रप्रत्यक्षे विशेषणधीत्वेन व्याप्यदर्शनस्य हेतुना ननु परामर्शत्वेनेति तत्त्वेन जनकत्वविवक्षायं न तत्र न प्रसंगइत्यर्थः

नन्वेवं परामर्शं विनापि तादृशप्रत्यक्षं स्यादत आह एवं तस्येति तथा चोत्तेजकतया अवश्यापेयेति भावः तथा च विशेषदर्शना
भावविशिष्टसंशयत्वेन संशयानंतरं निश्चयादावक्षतं विशेषकारणविरहादिति न तु व्यतिरेकनिश्चयस्येव प्रति
बंधकताव्यतिरेकधीत्वेनानवच्छिन्नत्वेनाद्यत्वादित्यर्थः यानमेव संशयस्य प्रतिबंधकत्वमत आह भावे चेति ननु विशे
षदर्शनस्याहेतुत्वेपि विशेषदर्शनोत्तरकालीनमेव बाधकं तदनुत्तरकालीनमेव बाध्यं स्यादत आह अवारणेति न
नु पुरुष एवायमित्यवधारणस्य पुरुषान्यतादात्म्यव्यवच्छेदविषयकस्य तदुपनायकसमाजादेव सिद्धेः किं विशेष
दर्शनस्य हेतुत्वेनेति वाच्यं पुरुषान्यतादात्म्यव्यवच्छेदेनः पुरुषत्वस्यावधारणत्वप्रत्ययाभावेन चरमपदत्व
व्याप्यावधारणत्वजातेः पुरुष एवायमित्याकारकज्ञाने स्वीकारात् कार्यतावच्छेदकनानात्वस्यादोषत्वात्
नचैवमांशिकत्वापत्तिः तदंशे विशेषदर्शनजन्यत्वस्य तदंशे जनकतयाऽन्यांशे सत्तोपि तस्याग्रहात् उपनीतांशे सा
क्षात्कारित्वस्येवेति नचैवं निश्चयत्वादिकमपि जातिः स्यात् । एकदेशिमते इष्टत्वात् विषयताविशेषशालि
ज्ञानत्वमेवावधारणत्वमिति तु नव्याः । अन्यत्राविस्तरः इति विशेषदर्शनाभावविशिष्टस्याहार्याभावज्ञानत्वेन प्र १५

तिप्रतिबंधकत्वे सति परामर्शाधीनस्तस्यानुमितिप्रसंगः अयथाबाधस्य बाधत्वेनैव प्रतिबंधकत्वं संशयस्य तु
उक्तरूपेण तदा सुतरां गौरवं नच भवतामपि संशयोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य हेतुता कल्पना तुल्यता अवधा
रणत्वान्यथानुपपत्त्या भवतामपि तस्य कल्पनीयत्वात् यत्तु संशयस्य प्रतिबंधकत्वेऽप्रामाण्यनिश्चयानास्कंदि
तत्वं विशेषणं विशेषदर्शनस्य हेतुत्वे त्वप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितत्वविशेषणं मिति लाघवमिति । तन्न
विशेषदर्शनस्य हेतुत्वे ऽप्रामाण्यनिश्चयानास्कंदितमसंशयोत्तरप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकमिति गौर
वाभावादिति उपाध्यायमतमुपन्यस्यति अथेति अस्य पुंसः परामर्शस्तदीयपक्षधर्मतालाभाय उपरागपदं
तथा च तदीयपक्षताकालीनपरामर्शेन स्वाव्यवहितोत्तरक्षणे जनितं पक्षज्ञानं साऽनुमितिरित्यर्थः । अन्यथा संश
यतरप्रत्यक्षेपि पुरुषीतद्दीपपक्षतामादाय अतिव्याप्तेः अयं विवक्षितोऽर्थः । अयं पक्षतो परागकालीनत्वविशेषणा
स्याभावस्तत्रासिद्धः । सिषाधयिषेति सिषाधयिषाविरहसहकृतत्वायासिद्धिः समानविषयप्रत्यक्षसामग्रीच तदन्य
तराभावरूपत्वार्थः ते [illegible] परामर्शादि प्रत्यक्षसामग्रीसत्वेपि नक्षतिः प्रत्यक्षादीतिपाठे आदिना समानवि

षयकशाब्दोपमितिसामग्रीपरिग्रहः प्रत्यक्षमितिसामग्र्याभिन्नविषयकत्वेनैवासंभवदिति आदिना शाब्दसा
मग्रीमात्रपरिग्रहः अत एवोपमितिसामग्रीभूतपरामर्शेऽपि प्रत्तो परागं बत्सतीति । तन्नसादृश्यावीशिष्टपिंडप्रत्य
क्षानंतरं गवयपदशाब्दवाच्यत्वव्याप्यवत्ताविषयकसमूहालंबनरूपातिदेशवाक्यार्थस्मृतौ समानाभिन्नविषयकत्व
स्याभिलापकत्वात् अन्यथा शाब्दसामग्र्यामपि प्रत्ततासत्वप्रतिपादनाद्विरोधः नत्वाभिन्नविषयकत्वस्यैवाभिला १८
पकत्वात् अन्यथा शाब्दसामग्र्यामपि प्रत्ततासत्वप्रतिपादनाद्विरोधः स्यादिति । तत्वात् प्रत्तताबाधात् तदभावः स्या
न्यतरस्याभावः सर्वासामभावश्चेति तदभावद्दृतिकेचित् । एतादृशः प्रत्तो परागकालीनः प्रत्तोपरक्ते । अ
थकारमतं द्विविशेष्यविशेषणमितिन्यायेनैव विशिष्टधीः सर्वत्र शाब्दादिरतुपाध्यायेनासन्निग्रंथे मणिकार
मतव्याख्यानादितिभावः नव प्रत्तताले प्रत्तो आदिपदसत्वेसमानविषयकशाब्दसामग्र्या अपि संग्रहात् प्रत्य
महावाक्यार्थबोधे वप्रतिज्ञार्थस्यनिगमनार्थस्यवा विषयत्वेन पर्वतविशेष्यक वह्निप्रकारकशाब्दसामग्रीस
त्वात् प्रत्तैवप्रत्तेति वाच्यं प्रतिज्ञादस्य स्ववाक्याध्याहारस्यान्यपरत्वभ्रमेण प्रत्रन्यप जन्यशाब्दबोधस्वनाति याप्ति

संभवादिति तच्छब्देनेति । सच्चघटवानित्यादौ पदार्थोपस्थितितया परामर्शस्य हेतुत्वमित्यर्थः वह्न्यादेरित्यतत्कुलसंविज्ञा
नबहुव्रीहिणा घटादिपरिग्रहः तेन न प्रत्तता हानिः बुद्धिविषयतावच्छिन्नेत्यस्य बुद्धिस्थत्वेनेत्यादिः उपस्थितिः शाब्द
बोधः तच्छब्दस्यैत्यपि कास्मद्बोधेनेत्यर्थं तरयो ऽपः तथा च घटादावयं द्वित्याप्यवान्पर्वतो वह्निस्यद्दतितरतानंतरदानी
मेवानुमितिसामग्र्याद्रत्वा द्रनुमितोऽज्ञातायां परामर्शस्यापि प्रत्तोपरागव्याकोपः तदनुमित्तिनाशेऽपि घटस्मो घटनोत्ता
नपदार्थस्मृत्याप्यनुमित्यंतरस्यसंभवोऽपि नास्त्ववितः यद्धर्मावच्छिन्ने शाब्दधीः तद्धर्मावच्छिन्ने बुद्धिस्थत्वज्ञानोन स्य
तत्पदजन्यशाब्दबोधे हेतुत्वादिति गुरुचरणाः । यत्नुबुद्धिविषयतां विनाभ्योऽपि बुद्धिविषयतां विनोपस्थितिः
उदार्थोपस्थितिः पदा बुद्धिविषयतापदार्थस्मृतिविषयताउपस्थितिः शाब्दबोधः तथा च पदार्थस्मृतिरेव परामर्श
इतितदसत् बुद्धिविषयतां विनेत्यस्य तच्छब्दादित्यस्य चवैयर्थ्यादितिनतु घजसघट वानितिशाब्दबोधो ज्ञापतामिती
च्छात्वप्रत्तापरामर्शेसत्यपिबलवत्या शाब्दसामग्र्याजनितो शाब्दोऽतिव्याप्तिरित्यत आह भावेवेति केचित्तु
अनुमितौ नष्टायामपि जन्यशाब्दबोधोऽज्ञानस्तत्रातिव्याप्तिरत आह भावेवेत्यवतारयंति । तन्न तुच्छं । तदानीपराम

सत्वेऽनुमित्यापत्तेस्तस्य बलवत्त्वेपि दुर्बलत्वात् भिन्नविषयेऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वादिति विशेषणांतरं · प्र
त्यक्षाव्यापारत्वे प्रत्यक्षज्ञाने परामर्शः प्रत्यक्षे व्यापार इति न तत्र प्रसंगः न च तत्कल्पानुमितौ व्याप्तिः प्रत्यक्षजन्य
सत्यक्षरूपं जन्यपरामर्शजन्यं तदन्यत्वस्यैव तत्पदेनोक्तत्वादिति · बाधादीति बाधसत्प्रतिपक्षादिरित्यर्थः । तदादिश्च
त्सामग्री । तुल्यमेलहृद्धयति विपरीतप्रमेति यत्र तत्सामग्री तत्र विपरीतप्रमा यत्र बाधस्तत्र विपरीतानुयोगी वस्तु
जिज्ञासा · व्याप्यवत्वे पक्षे वत्वे पक्षस्य बाधायोगादिति केचित् · साध्याभाववत्ताप्रमात्वज्ञानं बाधः विपरीतप्रमेति
मा · पक्षसाध्याभावप्रमा · जिज्ञासा बाधादिपदद्वयं हि सत्प्रतिपक्षस्थले किमत्र तत्त्वमित्येवंरूपा बोध्येत्यन्ये । गुरु
वत्तो बाधस्यादिविधसामग्रीत्याक्षेपार्थः । ननु सामग्री न्याधिकबला · तुल्यबला वा आद्ये विपरीतप्रमेति अंते
सत्प्रतिपक्षेऽपर्यवसानात्किमत्र तत्त्वमिति जिज्ञासेत्याह जिज्ञासेति यदुक्तं बाधस्थलीयानुमित्यवसायस्य च स्य १८
माणसिद्धां तेनैव बाधर्यतामिति भावः यदि चेति वक्ष्यतो बाधानंतरं विनश्यदवस्थपरामर्शज्ञानुव्यवसायवरणा
यतद्विशेषणमावश्यकमिति भावः विरोधीति विरोधित्वं तदभाववत्वं तदभावव्याप्यत्वं च तदपि वैशिष्टानिकं तेनैके

वत्तान्वयि साध्यकानुमितिसंग्रहः ऽपर्यं क्रूपदं पूर्वं वह्निव्याप्यादिहापि बोध्यं । सोनुव्यवसायः न चोक्तेति व्याप्यव
मे पुरस्कारितिरिक्तं देशावाकार्यं प्रभवोपमितित्यर्थः न हीति येनाति व्याप्तिः स्यादित्यतिभावः निरंतरेति क्रमा
कानुमितीजायेतामितीच्छेत्यर्थः ननु नुमित्सानंतरपरामर्शेणानुमित्युत्पत्तिक्षणएव तादृशानुमित्सानाशात्सिष
धयिषाविरहविरहविशिष्टसिद्धिसत्वे न पक्षतायाः अभावात्कथं द्वितीयानुमितिरत आह सामग्रीवैकल्यस्येति तत्रासिषा
तत्रसिषाधयिषायोग्यतायाएवोत्तेजकत्वेन बाध्यत्वादिति भावः केचित्तु नन्वीदृशेच्छायाऽत्तेजकत्वेऽपि वक्षीवम
नुमिनुपमितीच्छाय अपितथात्वेस्यादित्यभांवः तत्राह सामग्रीति तादृशेच्छायाऽत्तेजकत्वे विंगोपहितपक्षेऽनुमित्यवि
राम्भः प्रकृतेच्छायास्तपालेतुनकापिक्षतिरितिभावइत्याहुः नन्वनतिप्रसक्तायोग्यता दुर्वचेत्यत आह किंचेति । निरंतरेति प्रप
संसिद्धिसत्वे पूर्वपरामर्शेणानुमित्यनुत्पादादिति भावः नन्वेवं तत्रोपमितावेवातिव्याप्तिरित्यरुचेराह · वक्ष्यत इति नत्विति
स्मृतिसामग्रीतोऽनुभवसामग्र्या बलवत्वादिति भावः · इदं च वक्ष्यमाणगतिमनुरुध्योक्तं नादृशास्मृतित्सत्वेपि भिन्नविषयेऽनुमिति
सामग्रीबलवत्वान्न तथास्मृतावप्यनुमितेरेवोत्पत्तिः अन्यथा यत्र प्रथमं वह्निव्याप्यत्वधीः किंचिति देशावास्याप्यस्मरणे

भवतादृशव्याप्यवत्सादृश्यपरिच्छायितधर्मविषयकं तत्रोपमितिसंभवेऽतिव्याप्तेः नवतत्प्रकरणस्य सादृश्यविशि
ष्टपिंडप्रत्यक्षस्याभावात्कथमुपमितिरिति वाच्यं अनुमितौ परामर्शजनकत्वेनेवोपमितावप्यतिदेशवाक्यार्थस्मृतिज
नकत्वेनैव करणत्वादिति ननूपमितेः पक्षताजन्यत्वाभावादेवनातिव्याप्तिरत आह नहीति विशेषणांतरेति अव्य
वहितेत्यादिविशेषणांतरमित्यर्थः ननु सत्यपि पक्षत्वलीयामित्यासाविरोधीत्यादिविशेषणेनेव वारणात्तद्वारणा १८
५क र्थं स्वाधिमज्ञानपदस्य वैयर्थ्यमत आह ज्ञानमेव परमिति एवं विरोधीत्यादिविशेषणे सति । संस्कारेति परामर्शनाशे
स्यापुपलक्षणं · स्वरूपसती जनकत्वेनाविवक्षिता व्याप्यताधीति व्याप्यत्वप्रकारकसहचारधीत्यर्थः तेन पक्षधर्म
ताविषयकत्वलाभः · उपपत्तौ अनुमित्याद्युपपत्तौ · मानाभावादिति सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वेन प्रत्येकसामाना
धिकरण्यातिरिक्तस्य सर्वदृष्टत्वात्क साम्यमानाधिकरण्यस्याभावादितितत्यर्थः । एकस्य · व्याप्यतारूपस्य · वह्निमदन्यावृत्तित्व
विशिष्टवह्निसामानाधिकरण्यव्याप्यतावच्छेदकतादृशव्याप्यसामानाधिकरण्याभावाप्रतियोगिवह्निसामानाधिकरण्य
ग्राहकं सामानाधिकरण्यभावस्य विशेष्यस्यैक्यादेकस्येत्याद्युपपत्तिरत एव प्रकारभेदेनेत्यपि संगच्छते धूमसमाना

धिकरणोत्पादेरक्षिसाधनभेदेन भिन्नत्वाज्ञानवच्छेदकत्वमिति इष्टव्यं यत्तु साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नसाध्य
सामानाधिकरण्यव्याप्यत्वमिति मित्रोक्तेरिति तन्न प्रकारभेदेनेत्यस्यासंगतत्वापातादिति वह्निप्रत्ययत्वे इति पाठः सम्यक्
वह्निप्रत्ययत्वेति पाठे साहचारधीरित्यतो वह्निव्याप्यवति वह्निप्रत्ययसहचारपक्षतेव सतीति व्याख्यासंवलितायोजना
विशेषइति वह्निमत्त्वप्रकारेण तत्र वह्निनिश्चयेपि तदधिकरणतावच्छेदकप्रकारेणानिर्णयादित्यर्थः ।देशांतरे । इंद्रिया
सन्निकृष्टे न तु यदधिकरणकः परामर्शः तदधिकरणीयपक्षतासहकृतत्वमवश्यं वाच्यं अन्यथाऽधिकरणांतरीयपक्षताभा
दायपक्षताभादाय संशयोत्तरप्रत्यक्षेप्यतिव्याप्तेस्तथा च देशांतरीयपक्षतया कथमुपपत्तिरत आह व्याप्तीति महाव्याप्तिप्र
त्यक्षजनकसहचारज्ञानात्मकव्याप्तिप्रत्यक्षेणेत्यर्थः ननु फलीभूतज्ञानविषयदृष्टिरिपपक्षतातत्तु परागकालीनत्वंवाच्य
मत आह व्याप्तीति · महाव्याप्तिप्रत्यक्षेणेत्यर्थइति तु केचित् नव पक्षतावच्छेदकरूपेपि पक्षेण पक्षे व्याप्यवत्त्वधीरूपपराम
र्शाभावत्कथमिदमिति वाच्यं पक्षेक्तसहचारज्ञानं धर्म्यंतरे विशेष्यज्ञानवह्निके अयं वह्निव्याप्यवानित्याकारकं तत्स्व
लीयपतादृशप्रत्यक्षेऽति व्याप्तिसंभवात् · तादृशेति समानाकारसिद्धेरेवविरोधितया अयं वह्निमानित्यनुमितौ वह्निव्याप्य

वान्वह्निमाननिति सिद्धेरविरोधित्वादितिभावः ननु तत्र पक्षतासत्वेऽनुमितिरेवास्तु महाव्याप्तिप्रत्यक्षं जायतामितीच्छाया प्रत्यक्षो
पयादनेनत्वसत्पांता दृशेच्छायामिति विशेषणं देयमिति आह अपिचेति · केचित्तु पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षे व्याप्तिविशिष्टस्य ज्ञानं
नलक्षणे निविष्टं किंतु यत्किंचिद्रूपेणेति अतो महाव्याप्तिप्रत्यक्षाति व्याप्तिः संमुखीनैव · ननु पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षे पक्ष
दृशोत्थानंतज्ञान्यत्वं वक्तव्यमतो नोक्तदोषइत्यतो ऽपिचेत्याद्युक्तः । धूमेवह्निव्याप्यत्वस्तिनालोकलिंगकपरामर्शाभावो लभ्यतेए
वं भावात् तद्दृशोत्थानजन्यत्वसत्वात् गद्धीजन्यं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताधीजन्यं आलोकलिंगकेच्छाधूमलिंगकानुमितौ १९
प्रतिबंधकेति न धूमलिंगकानुमितिस्तथा वसिध्यतिभावाधीनपक्षतासत्वमित्याशयः न च्चालोकलिंगकेच्छा न धूमलिं
गकानुमितिविरोधिनीतिप्रथमं धूमलिंगकानुमितिर्जायतएव जायतां वतस्यां न तल्लिंगकानुमितिस्तल्लिंगकानुमित्सा
याएव तल्लिंगकानुमितौ पक्षताघटकत्वात् किंतु तदनुमितितत्परामर्शयोरनुव्यवसायएवेत्याह ननु यदेवेति । तत्रानुमितौ त
ल्लिंगकानुमित्साविरहेत्यादिरूपेण पक्षतायास्तल्लिंगकानुमितिजनकत्वे लिंगोदासीनानुमित्सायां प्रत्यक्षादिसिद्धौ अनुमि
तिर्नस्यादिति तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितौ पृथक्प्रतिबंधकाः ततो धूमलिंगकानुमित्युत्तरमालोकलिंगकेच्छायां न धूमलिं

शयेनाह

तौच्छैवपक्षताघटिकावाच्या तल्लिंगकसिद्धिकालीनसिद्धिकालीनाभावात तदन्यमात्रलिंगकेच्छातल्लिंगकानुमितौ पृथक्
प्रतिबंधिका · अतो धूमलिंगकानुमित्युत्तरमालोकलिंगकेच्छायां न धूमलिंगकानुमितिरित्याशयेनाह स्वाविरोधीति तत्पक्ष
कतत्साध्यकानुमितौ विरोधीत्यर्थः तेन प्रत्यक्षत्वाद्यवच्छेदकेच्छा लभ्यते न सिषाधयिषा धूमजन्यायां अनुमितौ विरोधित्वेपीत्यन्वयः
केचित्तु धूमपरामर्शस्तत्र तदिच्छासामग्रीबलवत्वात् स्वाकालीनाया अनुमितीष्टसाधनतादिविषयकस्मरणात्मकसिद्धेर्वावि
रोधित्वादनुमित्यनुत्पत्तौ आलोकेन वह्निमनुमिनुयामितीच्छा ततः फलेच्छाया उपायसंपादकत्वेन तदुत्थितसामग्र्या उपा
यान्तरविरोधितयानुमित्यनुत्पत्तौ आलोकलिंगकपरामर्श उपनीतभानरूपो धूमपरामर्शानुव्यवसायरूपश्चोत्पत्तिर्व्याप्ति
रित्यपिचेत्यादेरर्थः ननु तत्र पक्षतासत्वेऽनुमित्यापत्त्या तद्घटकत्वरूपेण पक्षताया हेतुत्वं वाच्यं विरोधीच्छाभावस्य स्वात
न्त्र्येण हेतुत्वे गौरवादित्याशयेनाह · ननु यदेवेति तत्सिषाधयिषायाः इति पंचमी तत्सिषाधयिषाप्रयुक्तः पक्षताया अपाय
इतिनेत्यर्थः । तथा च स्वातंत्र्येण तदिच्छाभावस्यानुमितौ हेतुत्वं ननु पक्षताशरीरघटकतया दाहेमध्यादीनामभावस्येवे
त्याद्युक्तः ननु तदन्यमात्रलिंगकप्रकारिकानुमितीच्छा पक्षताघटिका वाच्या तेन लिंगोदासीनानुमितीच्छा साधारण्यं

यदि वान्यमात्रलिंगकेच्छात्वेनैव तल्लिंगकानुमितिप्रतिबंधकत्वं तेन सिद्ध्यभावाधीनपक्षतासत्त्वेपि प्रागेवंपि न धूमलिंगका
नुमितिस्तदा सत्यामन्यमात्रलिंगकेच्छायामिति वाच्यं विरोधिज्ञानस्योत्पादे एव ज्ञानोत्पत्त्यागे न विरोध्यनुपरागकालीनत्वम
र्थो वाच्योऽतो नोक्तानि व्याप्तिरत आह· किंचेति· प्रमा· वाह्निमत्ति वह्निप्रकारकं यः परामर्शः इति प्रमात्वव्याप्य वह्निव्याप्यव
द्विशेष्यकवह्निज्ञानत्ववदिदं ज्ञानमित्याकारकमित्यर्थः। वह्निनिश्चय इति प्रामाण्यादिकोटिस्मृत्यादिना व्यवसायनाशे २०
पि स्मरणात्मकवह्निसिद्धिसंभवादिति भावः। असत्त्वप्यत्वादिति यत्र वह्निमान्नवेति संशयस्यैव वह्न्यंशे प्रामाण्यानुमिति
स्तत्र वह्निनिश्चयाभावेन पक्षतासौलभ्यादिति तु तत्त्वं अन्यथा अप्रामाण्यज्ञानास्कंदितनिश्चयस्यापि पक्षताघटकत्वे· ननु
प्रामाण्यानुमिति अनंतरमर्थविशेष्यकत्वाभं नापेक्षणीयं प्रामाण्यानुमितौ नित्तएव प्रवृत्तेरुपपत्तेरर्थविशेष्यकज्ञानत्वेन प्रवृत्ता
वहितुत्वादतः किंचेत्यनेनेति एवं सति अप्रामाण्यज्ञानास्कंदितसिद्धेर्विरोधित्वे सति तस्या अपि प्रामाण्यानुमितेरपि पदार्थांतरेति
वह्निमद्विशेष्यकत्वे सति वह्निप्रकारकत्वं प्रामाण्यं तत्र च विशेष्यकतांशे वह्निप्रकारकत्वांशयोः प्रागेव ग्रहाद् गृहीतवह्निमत्त्वां
श एवानुमानं सप्रयोजनमिति भावः इदं चापाततः समानप्रकारकसिद्धेरेव विरोधित्वेनापि वह्निमानिति सिद्धेर्विदं विशेष्य

कवह्निज्ञानं वह्निमद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्निप्रकारकत्ववदितीयनुमितावविरोधित्वादन्यथा अर्थनिश्चयोत्तरं प्रामाण्यसंशयो
पि न स्यात् यत्तु प्रामाण्यं वह्निमत्पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वघटितमेव वाच्यमन्यथा वह्निभ्रमस्यापि सामान्यलक्षणया वह्निमद्विशेष्य
कत्वात्प्रमात्वं स्यादिति तथा च प्रामाण्यानुमितिरपीदंविशेष्यकवह्निप्रकारिकेत्ययं वह्निमानिति सिद्धेस्तद्विरोधिनी तदंशे समा
नप्रकारकत्वादिति तन्न· पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यनिर्णयो हि पक्षताविरोधी न तु पक्षतावच्छेद
कावच्छिन्नं घटकपदार्थनिर्णयोपि तादृशपक्षकानुमितौ विरोधी अन्यथा अयं पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिर्न स्यात् परामर्शेऽपि
पर्वतत्वस्यापि विषयत्वेन सिद्धिसत्वात् प्रकृते तु प्रामाण्यानुमितौ प्रामाण्यत्वं साध्यतावच्छेदकं पुरोवर्त्तिविशेष्यकवह्निज्ञानत्वं प
क्षतावच्छेदकं न तु पुरोवर्त्तिपक्षो वह्निः साध्य इति कथं तन्निर्णयस्याविरोधित्वमिति परामर्शस्येति वह्निव्याप्यवत्तस्य व्याप्यताव
च्छेदककोटौ निवेशादिति भावः व्याप्यवत्त्वधीजन्यत्वमिति पाठः सम्यक् नन्वत्रापि पक्षतासत्त्वेनानुमितिरेव जायते न तु प्रा
माण्यानुमितिहेतुपरामर्श इत्यत आह· यदपीति· अंशत्वेन या श्वैत्यानुमितिस्तत्र व्याप्तिरित्यर्थः· अश्वैत्यस्य श्वैत्याभावस्य
विरोधिज्ञानेति विरोधिपक्षज्ञानं तदनुपरागेत्यर्थः अत एव वा यत्सामग्रीकालीनपरामर्शजन्यानुव्यवसायस्यापि वारणं· उपा

व्याप्यमत्वेनैकत्र परामर्शे प्रामाण्यग्रहात्मकत्वाद्बाधसामग्र्या इति अप्रमात्वज्ञानस्य प्रामाण्यशंकास्कंदितत्वेनाविरोधित्वादिति भा
वः साधकमानस्यासिद्धेः अत एव उक्तविशेषणादिवैभावात्साध्ये नवक्षाः संयोगात्मिकायाः प्रत्यक्षसामग्र्या विरोधिज्ञानत्वा
भावात् संशयोत्तरप्रत्यक्षवारणायेममेव तात्पर्यकमिति वाच्यं विरोध्यनुपरागकालीनत्वोक्तावेव सामंजस्ये तद्विशेषणसार्थ
क्याच्चाज्ञानपदप्रक्षेपस्यानौचित्यात् एवमपि स्वोक्तपक्षतायां सिद्धिप्रवेशस्यानर्थक्याच्च न चाप्रामाण्यज्ञानान्यविरोधि २२
विषयकज्ञानानुपरागकालीनत्वं वाच्यं यत्र परामर्शविषयत्वेनेच्छया तादृशप्रत्यक्षं तत्रातिव्याप्तेः न चानुमानातिरिक्तं समा
नविषयकं भिन्नविषयकं वा फलोपहितकारणाच्च कृतेतदभाव एव पक्षतेति वाच्यं। एवं सति तादृशपक्षताकालीनज
न्यज्ञानत्वमित्यस्यैव लक्षणत्वे विशेषणान्तरवैयर्थ्यादिति पक्षधर्मतेत्यत्र पक्षताया विशेषणत्वमभिप्रेत्याह॰ पक्षतेति
अत एवायं उपोद्घातसंगत्या पक्षतानिरूपणमपीति भावः तद्धीति व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताधीत्यर्थः तत्वेनेति॰ प
क्षतात्वेन जनकत्वविवक्षणे सामान्यप्रत्यासत्तेः ज्ञायमानसामान्यत्वेनैव जनकत्वात् पक्षतासामान्यजपक्षप्रत्यक्षे
पक्षतात्वेनाजनकत्वा इति व्याप्यभावेन तद्धीजन्यत्वस्य वैयर्थ्यापातादिति भावः न च संगच्छति तथा च तद्धीत्यपि शेष

णं व्यर्थमिति भावः अन्यथा स्वरूपसदिति वीस्यानुक्तौ यः प्रमानुमितिविषयः पक्ष इति प्रमानुविषयपक्षत्वस्य लिं
गस्य ज्ञानस्य व्याप्तिप्रत्यक्षे कारणत्वमित्याशयः एवमपि तद्धीजन्यत्वस्य विवक्षणे तत्र साध्यज्ञानतया व्याप्यव
त्वज्ञानस्यापि जनकत्वादिति भावः इदं च पक्षतादृशव्याप्तिप्रत्यक्षे ध्यात्रत्र बोध्यं अन्यथा सामग्रीसत्वे च अनुमित्या
पत्तेरनुमित्यनंतरं च पक्षताया असत्वेन तदन्यत्वादिति व्याप्यनवकाशादिति॰ ननु सामान्यप्रत्यासत्तितया पक्षता
या व्याप्तिप्रत्यक्षे हेतुत्वमस्त्वेवेत्यत आह पक्षताया इति किंत्विति पक्षताज्ञानस्य हेतुत्वमिति शेषः तत्प्रत्यक्षेति पक्ष
प्रत्यक्षेत्यर्थः। यद्यपि सर्वाधिकरणावच्छेदेन व्याप्तिग्रहे पक्षतायाः सामान्यप्रत्यासत्तितया जनकत्वमस्त्येवेति तथापि
एकावच्छेदेन तदुभयजन्यत्वस्याव्यभिचरणीयस्याभावान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ननु ज्ञायमानसामान्यस्य
प्रत्यासत्तित्वे अतीतघटप्रत्यासत्त्यानवच्छिन्नप्रत्यक्षजनस्यातस्या अतत्पुरुषीय[illegible]वत्कालीनत्वप्रवेशे नानंतकार्यका
रणभावप्रसंग इत्यत न तद्धीपदस्य व्याख्यान्तरमाह॰ सिषाधयिषेति तयोः समूहालंबनेति यद्यप्येकावच्छेदेन तदुभ
यजन्यत्वस्याभावान्न तत्रातिव्याप्तिस्तथापि यथाश्रुताभिप्रायेणेदं पक्ष[illegible]मतापरत्वयोजनं तु वक्ष्यते। समूहेति

समूहालंबनरूपोऽनुव्यवसाय इत्यर्थः द्विवचनांतपाठे तु समूहालंबनं अनुव्यवसायो वेत्यर्थः तत्रानुव्यवसायेप
रामर्शस्यात्मविशेषणतयाभानमिति समूहालंबनतो भेदः अत्र वदंति स्वयं वक्ष्यमाणायाः पक्षतायाः कालगर्भ
त्वेन तत्प्रत्यक्षासंभवः न च सिद्धिप्रतियोगिकात्यंताभावत्वेन विशेष्याभाव विशिष्टाभाव साधारणेन प्रवेशो ला
घवात्तथा च योग्यविशेष्याभावमादाय प्रत्यक्षसंगतिः पक्षादि द्वित्रिक्षणोत्तरितायामपि सिषाधयिषायां पुनः २२
सिषाधयिषोत्तरोत्पन्नो वानुमितिरिति मतेन विशिष्टाभावरूपैव पक्षता वाच्या सा च योग्यापि यद्वा नीसिषाध
यिषाविरहविशिष्टासिद्धिः स्यात्तत्रोपलभ्येतेत्यापादनं संभवादिति वाच्यं तथापि वाद्यादिस्थले पक्षताप
रामर्शयोः समूहालंबनेन संभवेन तत्रातिव्याप्तेः किं च सिषाधयिषात्मकप्रतियोगिविषयकपरामर्शजन्ये सिद्ध्य
भावप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिः न च परामर्शत्वेन जनकत्वं एकावच्छेदेन च तदुभयजन्यत्वं विवक्षितमतः सिध्यभाव प्र
त्यक्षे प्रतियोगिधीत्वेन परामर्शजन्ये विभिन्नावच्छेदेन तदुभयजन्येपि पक्षतापरामर्शसमूहालंबने च नातिव्या
प्तिरिति वाच्यं तथासत्यसंभवापातात् तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितित्वं पक्षतायाः तत्पक्षकतत्साध्यकतल्लिंग

कानुमितित्वं च परामर्शस्य जन्यतावच्छेदकमित्यवच्छेदकभेदात् किंचैवं परामर्शत्वेन जनकत्वविवक्षायैव सामंजस्ये एकाव
च्छेदेनेति व्यर्थं परामर्शप्रत्यक्षे परामर्शत्वेन जनकत्वाभावादिति ॥ अत्र नव्याः ॥ सुखव्याप्यदुःखवान्वह्निमिदंद्रष्टानं प
क्षतावेति समूहालंबने परामर्शत्वेन परामर्शजन्येऽतिव्याप्तिरित्यत उक्तं एकावच्छेदेनेति तत्र सुखव्याप्यदुःखवानि
ति परामर्शजन्यतावच्छेदकं तादृशभेदप्रत्यक्षत्वं पक्षतायाः पक्षताप्रत्यक्षत्वमिति नातिनापि व्याप्तिः सिद्धौ सत्यामपि
न्नलिंगकानुमित्सायामनुमितेरभावात् तल्लिंगकानुमित्साविरहविशिष्टत्वादिरूपैव पक्षता वाच्यं तज्जन्यतावच्छे
दकं च तल्लिंगकतत्पक्षकतत्साध्यकानुमितित्वं परामर्शजन्यतावच्छेदकमपि तदेवेति संभवः न च सामानाधिक
रण्येन सिद्धेरवच्छेदकं नानुमितिप्रत्यविरोधितयात दभावात्मकपक्षतायाः सामानाधिकरण्येनानुमितित्वं जन्यताव
च्छेदकं न तु परामर्शस्येति वाच्यं अवच्छेदकावच्छेदेन सिद्धेरभावरूपायाः पक्षताया एव प्रकृते निवेशात् अनुमितिद्व
यं प्रत्येव तस्या जनकत्वेन तज्जन्यतावच्छेदककोटौ सामानाधिकरण्यादेरप्रवेशात् अत एव पक्षताधर्मतापदमपि
सार्थकं व्याप्तिधीजन्यतायां तत्पक्षकस्यानिवेशात् यदि च भिन्नलिंगकेऽप्यस्वातंत्र्येणोवानुमिति प्रति बंधकतात
ने

क्ष्यपक्षताजन्यतावच्छेदके तल्लिङ्गकत्वं नानिविशतम् निविभाव्यते तत्र विषयतासंबन्धेन एकावच्छेदकं विवक्षि
तं साध्यवत्पक्षत्वएवोभयोर्जन्यतायां विषयतयाऽवच्छेदकः। नवतल्लिङ्गकत्वं तत्परामर्शाव्यवहितोत्तरत्वमिति परा
मर्शजन्यतायां तल्लिङ्गकानुमितित्वमेवावच्छेदकमस्तु तावतैव व्यभिचाराभावादिति वाच्यं अनुमितेः पक्षविशेष
विषयतायां तादृशपरामर्शस्यैव नियमकतया तज्जन्यतावच्छेदके तत्पक्षकत्वतत्साध्यकत्वयोरपि प्रवेशात्। अन्यथा २३
व्यवहितोत्तरस्वस्य विशिष्टतया वह्निव्याप्यवानिति परामर्शाज्जलह्रदो वह्निमानिति पर्वतो घटवानिति वा
नुमितेः कदाचित्स्यात् एतेन पक्षताऽभावो न वेति संशयोत्तरप्रत्यक्षेऽभाववत्व्याप्यवती पक्षतेति परामर्शजन्ये वि
षयतया पक्षताजन्ये वातिव्याप्तिर्निरस्ता। तत्र पक्षताजन्यतायां पक्षतायाः परामर्शजन्यतायां च व्यभाववत्वविशिष्टप
क्षताया विषयतयाऽवच्छेदकत्वात्। यत्तु यत्साध्यकः परामर्शस्तत्साध्यकपक्षताबोध्या तेन पक्षताव्याप्यवान् यमिति
परामर्शजन्ये पक्षतायाः संशयोत्तरप्रत्यक्षे नातिव्याप्तिरिति तन्न। तत्रापि पक्षताविशिष्टस्यैव परामर्शजन्यतायाः
मवच्छेदकत्वात् न तु केवलपक्षतायाः इत्येकावच्छेदेनेत्यस्याभावात् तद्वृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्वविवक्षयैव वना या

स्थिरेतत्त्वाचैवं भायेव वरमज्ञानपरमित्याहुः यथाश्रुताभिप्रायेणाशङ्कते। नवेति एवं पक्षताजनकत्वविवक्षणे प
याश्रुते न समाधत्ते सिषाधयिषेति एवमन्यत्रापि तन्नांशे सिषाधयिषानाशे प्रतियोगितया सिषाधयिषाजन्ये विरो
धिगुणतयाव परामर्शजन्ये इत्यर्थः। संबन्धान्तरेति विशेषणान्यसंबन्धेनेत्यर्थः। ननु विशिष्टाभावो व्यतिरिक्त ए
वसंबन्धाभावे पक्षेपि तदुभयोरेव संबन्धत्वान्न तद्वच्छिन्नसंबन्धाभावो व्यतिरिक्त एव अन्यथा सिषाधयिषामात्रस्य
पक्षतात्वे घनगर्जितादेर्मेघानुमानं नस्यादित्यस्वरसादाह यद्वेति भ्रमांशप्रमेति ह्रदो वह्निमानित्यनुमितेरपि
ह्रदांशे भ्रमात्वात्तदसंग्रहः स्यादित्यर्थः। नवैवं सर्वांशे भ्रमानुमितेरभावात् भ्रमांनुपदव्यावर्त्याप्रसिद्धिः यत्र वह्नि
त्वरूपेण गुञ्जायां व्यापकत्वं गृहीतं पर्वतत्वरूपेण च ह्रदादिकं स्मरणात्मकपरामर्शाभावात् तत्र पर्वतो वह्निमानित्य
नुमितेः सर्वांशभ्रमरूपायाः व्यावर्त्यत्वात् तत्रानुमितेरपि पर्वतत्वेन ह्रदस्य वह्नित्वेन च गुञ्जाया विषयत्वात्। इद
मुपलक्षणं ध्वंसप्रागभावच्छिन्नपक्षकभ्रमानुमितावतिव्याप्तिरपि बोध्या। भ्रमांशप्रमायां प्रमांशावच्छेदेनातिव्याप्ति
वारणाय वरमज्ञानपदं प्रमापरमिति तु कश्चित् केचित्तु भ्रमांशप्रमा। भ्रमात्मकपरामर्शजन्यजनितायां विषयाबाधेन प्र

मातत्रेतात्पर्यं : अत एवोक्तं : अन्यादि ग्रंथविरोधः अग्रे समाधास्यमानत्वात् इत्याहुः ननु व्यतिरेकिण्यनुमितौ व्याप्तिः तत्र प
रामर्शव्याप्तिविशिष्टस्य पक्षधर्मताया अविषयत्वादत आह व्यतिरेकिणीति मणिकारमतमाशंक्यते परित्यजति मत्वे वेतत्सा
ध्यकतावच्छेदकानुमितिं प्रति व्याप्तिज्ञानस्य जनकतायां व्यभिचार इत्यत आह तदनुभयेति · तल्लिंगकतत्साध्यव्याप
कधीविरोधिधीत्वेन व्याप्तिज्ञानं तल्लिंगकतत्साध्यकानुमितौ हेतुरित्यर्थः वक्ष्याम · इति यदि वेति नातिभावः
ध्रौव्येपीति न चायं तदनुपस्थितिदशायामेवं तत्र लक्षणस्य सार्थक्यमित्यापन समाधानमत्रेतात्पर्यं : तस्यानुमितित्वस्य २६
कपक्षीणस्य प्रत्यक्षानुमितावुपयुक्तस्य तथा वेति हेतुसाध्यकं सामानाधिकरण्यग्रहकालएव पक्षतावच्छेदकसाध्य
सामानाधिकरण्यावगाहनेनसिद्धसाधनादितिभावः नन्वनुमितौ समानकारसिद्धेरेव विरोधित्वादनुमितिरितरेभ्यो
भिद्यत इत्यनुमितौ अनुमितित्वमितरभेदव्याप्यमिति धीर्न विरोधिनी त्यत आह यद्वेति तदुपस्थितीति अनुमितीतरो
पस्थितीत्यर्थः ननु तथापि पक्षतावच्छेदकतया न तदुपतिष्ठेवेत्यत आह तन्नादिति तत्र व्यक्तित्वेनैव पक्षतेत्यर्थः
पक्षतासहकृतत्वाविशेषणपरित्यागेन लक्षणांतरमाह एवकेनापीति · ज्ञानं निश्चयः इदं च पक्षतत्वयोरनुगतत्व

ज्ञानजन्यामितं तरं तादृशजन्यतावच्छेदकं जातिमसिद्धिविशेष : इत्थं च परामर्शप्रमात्वं नानुमित्येतावतैव विशेष्यवि
शेषणमितिन्याधकस्य नैननुयत्वतत्वयोरननुगमेन व्याप्याद्देरननुगमात्परामर्शत्वं नैकं अनुमितित्वावच्छिन्नं
प्रति जनकतायां ज्ञानत्वेन जन्यज्ञानत्वेनैव वाऽवच्छेदात् परामर्शत्वं जातिरपि न अन्यथानुत्पन्नाया हि धूमसाधन
ताध्यानत्वस्यापि तादृशजातित्वे संकरापत्तेः अतः पूर्वोक्तविवक्षाद्वयेपि वह्न्यादिव्याप्तेरेव विशिष्यावधारणेनाद्द
शपरामर्शजन्यतायामनुमितित्वस्यातिप्रसक्तत्वेनावच्छेदकत्वासंभवेनासंभव इत्यतो मणिकारमतेन तत्र वक्ष्याम इति
यतुक्तेन तदाह यदि वेति व्याप्तिज्ञानं व्यापकत्वज्ञानं तद्धेतुकतत्साध्यकव्यभिचारधीविरोधित्वेनानुगतं अन्वयिव्यति
रेकिपरामर्शयोः साधनानुगतरूपेण जनकत्वं अन्वयिव्यतिरेक्यनुमितिरूपफलयोर्वैलक्षण्यादिति वक्ष्यते · तदर्थ
वीति इत्थं च वह्न्यादिव्याप्तिविषयकपरामर्शमेव विशिष्य धूमत्वालक्षणेन संगमनीयमिति भावः अत्र ज्ञानत्वव्याप्य
त्वमत्र ज्ञानपमनुभवपरं व्याप्यत्वं च न्यूनवृत्तित्वं तेनानुभवत्वमादाय नातिव्याप्तिः तत्समभिव्याहारो ज्ञानपदस
मभिव्याहारः उक्तार्थः जातिघटितार्थः संशयोत्तरप्रत्यक्षाणि व्याप्तिवारणाय आह पक्षतेति एतन्निष्कर्षस्य प्राग

वह्नत इति ॥ ॰:॰ ॥ ननु तद्धेतु ना व्यवहितोत्तरानुमितेरेव परामर्शो ऽनुमितिकरणमिति यो न रूपत्वं स्यादत आ
ह व्याप्तीति तत्त्वतो ऽनुमितित्वं परामर्शजन्य ज्ञान अनुभवत्वव्याप्यजातित्वेन प्रविष्टं लक्षणतावच्छेदकं न स्वरूपत इति
भावः यत्तु तत्करणमित्यत्र षष्ठी न तु रूपेण तत्संबंधिकरणमर्थः अनुमानमित्यत्र च प्रकृत्यर्थस्यानुमितेः प्रत्ययार
र्थस्य करणस्य च संबंधः संबंधविषये च भासत इति कथं यो न रूपत्वमिति तन्न निराकांक्षत्वस्य दूषकताबीजस्य
स्यतत्रापि सत्वात् न ह्यनुमितिकरणत्वेन ज्ञाते ऽनुमितिसंबंधिकरणं न वेत्याकांक्षेति व्यवहितपरामर्शस्य रसाद्य २८
हः यद्वेति अन्ते भयत्रे वानुमितित्वस्य स्वरूपतस्त्वविं प्रवेशः । इत्थं च व्याप्तिविशिष्टेत्यादेर्लक्षितलक्षणतावच्छेद
केवाप्रवेशेपि ताद्दश ज्ञानितस्य रूपे परिचायकतयैवोपयोग इति बोध्यं । ननु परामृश्यमानलिंगत्वेन कारण
त्वे परामर्शस्य कारणतावच्छेदकत्वमेव न कारणत्वमिति व्याप्तीत्यादिलक्षणासंभव इत्यतो मूले तच्चेति न
न्वितं नानुमानलक्षणं लिंगस्य करणतया अनुमानत्वस्य केवलान्वयित्वेनानुमानेतरासिद्धौ इतरभेदासाधक
तादवस्थ्यात् च्चेतीति कश्चित् स्वीये करणे श्रमं निवारयति वा बोधक इति ननु नव्यमते ऽनुमितित्वजातेरभावादनु

मानं प्रमाणमिति सिद्धासिद्धिपराहतमित आह धूमेति धूमदर्शनानंतरं या वह्न्यर्थिप्रवृत्तिजनिका धीः सा तन्मते संभावनास
ध्यांशे उत्कटकोटिकसंशयरूपा अस्मन्मते त्वानुमितिः स्वकरणमित्यर्थः यभिचारसंशयादितिमूलं यभिचारसंशय वि
षयत्वविषयकत्वादित्यर्थः ननु नियतसंवादे व्याप्तेरेवाभ्युपगमः तथा च प्रामाण्याभिमानोपि न प्रामाण्यस्यैव संभवादत आ
ह कादाचित्केति कदाचित्कत्वादित्यर्थः । वस्तुतः संभावनीया निर्विकल्पकरूपप्रत्यक्षप्रमाविषयस्वलक्षण व्यक्तिविषयत्वा
संभवात् संवादपदं संवादाभिमानपरं तथा च तेन धूमदर्शनानंतरजातसंभावनाव्यक्तेः प्रामाण्याभिमान इति मूलार्थः
आप्तोक्तत्वादित्यादिना आकांक्षातात्पर्यपरिग्रहः शाब्दस्य न प्रसंगः प्रमाणतया अनुपक्रमात् साध्यतया ऽनुपक्रमात्
अनुपक्रमत्वादितिपाठे उपक्रमः प्रतिज्ञा तथा च प्रतिज्ञाविभावादित्यर्थः न प्रत्यक्षं प्रमाणमित्येव प्रतिज्ञातत्र हेतुतया
वनदुपन्यासइत्याशयः नन्वनुपक्रमो पसंहारविरोधो न नियह स्थानमत्र स्फुरत्येव स्फुरयति उपक्रमेति प्रतिज्ञातस्यैवोपसं
हारे अनुवादत्वान्निग्रहयोजनाजिज्ञासायां अबाधितत्वादिप्रतिपन्निर्भवतीति नन्वित्यतिभावः नाप्रत्यक्षमिति मूले नानुमा
नमित्यर्थ इति कश्चित् व्याप्तिग्रहोपायश्चेत्युत्तरग्रंथानुरोधात् तात्पर्यविकल्पपतिन न्विति कार्यव्याप्तिग्रहरूपं मूले

दृष्टसाध्यसाधनवत्त्वपादृष्टेष्टदृष्टांतत्वसाधर्म्यं निपतनमित्यर्थः श्रोतॄणीं बोधयेवेति शाब्देनाप्रामाण्यस्मृतौ असंसर्गाग्रह इति
ज्ञेमेणैवेत्यर्थः अतो नाप्रत्यक्षाप्रामाण्यस्वीकारेनस्यापसिद्धांतः अतएवोक्तं विधयैवेति संभावनयैवेति तथा चपर
कीयसंदेहादिकं संभाव्यैव तन्निरासाय शाब्दप्रयोग इति भावः अप्रामाण्यं अप्रामाण्यपदार्थः अप्रमाभ्रमः तच्छाद्यानभ्रं
रूपं न तु ताहिं शाब्दप्रयोगः किमर्थमत आह असंसर्गेति शाब्देन स्मृतेऽनुमानेस्मृतस्य प्रामाण्यस्यासंसर्गाग्रहाद्वयोक्तिनस्या २५
नुमानाप्रामाण्यव्यवहारादेः सिद्धेरित्यर्थः मूले प्रत्यक्षस्यापीति अत्यक्षप्रमितेः प्रमात्वाग्रहे प्रमाकरणत्वस्यापि दुर्ज्ञे
त्वादिति भावः। द्वितीये सामग्र्यभावे कथं कार्यमिति प्रश्ने अव्यभिचारितेति अव्यभिचरितत्वे सति साध्यसामानाधिक
रण्यमित्यर्थः नन्वाकाशादिवारणं वृत्तिमत्त्वेनैव निर्वहति तद्वारणं च व्यर्थमित्यत आह पदेति तत्र आकाशादिहेतो
सति व्यतिरेकिसाध्यके केवलान्वयिनो व्यभिचारित्वेनासंग्राह्यत्वमेव तेन केवलान्वयिसाध्यकत्वमेव व्याप्तिसंपाद
कं न त्वप्रमेयं घटत्वादिमत्त्वादौ व्यपीति हेतोः केवलान्वयित्वकथनेन्यूनतास्यादत आह साधारण्येन व्याख्यातं दृश इति यो
न कृत्तं हिं परिजिहीर्षुराह अन्यान्येति साध्यसामानाधिकरण्ये साध्याधिकरणत्वान्यताभाववद्वृत्तित्वं साध्यवैयधि

र्थक्यं विरहवृत्तित्वस्य स्वाधिकरणानिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य वाव्यतिरेकिधर्मेपि प्रतीतिसिद्धिसंभवादाकाशपर्यंतानुधा
वनस्य वैयर्थ्यात् एवं स्वाधिकरणाधिकरणत्वप्रवेशेऽपि तदभावतथाऽवैयर्थ्यमपि अतोतिप्रयोजनत्वमत आह वक्ष्य
तीति साध्यविरोधि सर्वमिति शेषः तेन व्यभिचारिणि नातिप्रसंगः व्याप्तिः नु साध्यविरोधित्वं साध्यानधिकर
णवृत्तित्वं तथा चासंभवः व्यतिरेकिसाध्यकेपि साध्यानधिकरणवृत्तेः प्रमेयत्वादेर्हेतुसमानाधिकरणत्वादत आ
ह साध्याधिकरणेति अत्र च साध्याधिकरणवृत्तित्वाभावव्यापकोपदवाच्येनाधिकरणवृत्तित्वाभाववत्तैं दवाच्येन त्व
मित्यर्थः तेन द्रव्यं कर्मान्यसत्त्वादित्यादौ साध्याविरोधिनो गुणत्वादेः सत्ताधिकरणवृत्तित्वेपि न क्षतिः वृत्तित्व द्रव्यं
त्वाभावीयविशेषणानाविशेषणाव्यभिचारिणि च साध्यवद्भेदेऽवसाध्यवद्वृत्तित्वाभावसत्त्वात् हेतुमद्वृत्तित्वस्यासंभ
सत्त्वान्नप्रसंगः प्रमाविषयत्वीयविशेषणताविशेषणेन वा तद्बोध्यं तेन इदं मेयत्वान्नतम्भिन्नं प्रमेयत्वादित्यादावेकमा
दीवि त्रं पक्षे केव्यभिचारिणि एकविशेषणावात होध्यं तेन इदमेतत् मात्रवृत्त्यभावासत्त्वेपि न क्षतिः एतद्रूपत्वप्रकारकप्रमावि
शेष्यत्वस्येतद्रूपमात्रवृत्तेः साध्यवद्वृत्तेः संभवादिति सत्त्वथा असाध्यसामानाधिकरण्यानाधिकरणः तथा असाध्य

सामानाधिकरण्यानधिकरणेन व्यभिचारित्वेति पाठः सुगमः तदभावस्यैव साध्याभावस्य च साध्याभावे सर्वस्मिन्साध्य
विरोधिनि तद्धि हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यधीः व्यापकत्वेति केवलव्यापकत्वेत्यर्थः साधिकरणत्वमिति पद्य
व्यक्त्यपि वैयर्थ्यमसमाहितमेव ज्ञातिव्याप्त्यादौ येरकत्वात् तथाप्यनुमितिकारणीभूतज्ञानविषयतापर्याप्त्यधिकरणस्येव
प्रकृते लक्ष्यत्वमिति सामानाधिकरण्यप्राशवने ऽसंभवस्येति तत्कारणार्थं साधिकरणपदमिति भावः पूर्वोक्तसंबं ३५
धविशेषादिप्रवेशलाभार्थं तदित्यन्येषामप्यभ्रमात्तस्य शेषं विद्वाणोत्तितिनेत्यादितन उक्तविधलक्षणेन दूषणे मलत्वके
मिति संबंधः वैयर्थ्यमिति वह्निमानाकाशादित्यादौ वा कुशादेर्वह्न्यधिकरणवृत्तित्वेन सत्यं तेनैव वा रणादित्तिभा
वः वैयर्थ्यमित्यनंतरं व्यभिचारि साधारणतावच्छेदकत्वेति पाठः कुत्रचित्सत्त्वादित्यादौ सत्तायां द्रव्यत्वाधिकरणानधिक
रणत्वस्यासत्त्वादिति व्याप्तिरिति तदर्थः तदनाधिकरणाधिकरणत्वे विवक्षिते सति अग्रिमेति निरधिकरणे प्रसि
द्धमेत्येवं रूपितपर्यः उपाध्यायमतमाशंकते पाठान्तिति साध्यसामानाधिकरण्यसाध्यसामानाधिकरण्याभावः तदन
धिकरणत्वमित्यत्राधिकरणत्वांशस्यानतिप्रयोजनतया तदभावमात्रलाभात् । साध्यसामानाधिकरण्यपर्यवस

न्नं सतिसह्याप्यावावच्छेदकत्वं प्रत्याय्यते तद्व्यापकत्वरूपं साधिकरणत्वं च साध्यसामानाधिकरण्यं तस्यैव साध्यसामाना
धिकरण्यव्याप्यत्वात् तदवच्छेदकतासंबंधेन वा व्यापकत्वं बोध्यं पर्वते धूमे वह्निसामानाधिकरण्यमिति प्रत्ययात्पर्वत
दिरूप्यवच्छेदकतासंबंधेन वह्निसामानाधिकरण्याधिकरणत्वात् इत्याशयेनाह तत्सामानाधिकरण्यस्येति तत्सामा
नाधिकरण्यं व्यापकं यस्य एवंभूताऽधिकरणता यस्य तत्त्वमित्यर्थः संदर्भविरोधं विदूषयति न हीति तथा सति साध्य
सामानाधिकरण्यसत्त्वे त्वेव ब्रूयादिति भावः वाचस्पतिमिश्राणां मतमाशंकते यद्यपीति विरोधित्वं एकावच्छेदेन तदभा
वनियतत्वं यदधिकरणे साध्यानधिकरणवृत्तित्वं तदधिकरणे साध्याधिकरणवृत्तित्वस्याभावादिति उभयोः साध्यानधिकर
णाधिकरणत्वसाध्याधिकरणानधिकरणत्वयोः । वह्निमानाकाशादित्यादौ साध्यानधिकरणत्वाभाववत्त्वाकाशादेर्वा
णायसाध्याधिकरणत्वं वृत्तिमत्त्वार्थकं साध्याधिकरणानधिकरणत्वमाश्रयनिरधिकरणत्वपादिग्रंथाविरोध इत्यर्थः
मिलितस्याभावद्वयघटितलक्षणस्य । उभयत्र केवलान्वयिनि व्यतिरेकिणि च अन्वयिनि तदनधिकरणाप्रसिद्धेः
वतादृशाभावप्रसिद्धिः वह्निमान्धूमादित्यादौ यद्यप्यभावद्वयं धूमादौ वर्त्तत एवेति नैतद्दूषणं तथापि तादृशाभावद्वय

घटितंलक्षणंनास्तीवह्न्यनधिकरणत्वाभावेनैवाकाशादिव्याप्तिवारणेसाधिकरणत्वविशेषणंकस्यैवेत्यर्थेननतद
भावइत्यघटितसमानाधिकरणत्वस्यलक्षणत्वाभावात्नादृशसामानाधिकरण्ययोर्द्वित्वावच्छिन्नाभावविवक्षणेतुद्व
यसत्त्वादित्यादौव्यभिचारापत्तिव्याप्तिरेवेतिभावः।अव्यापकत्वात्असंभवात्उभयासत्त्वेनउभयत्रासत्त्वेनव्य
तिरेकिणिसत्त्वेपिकेवलान्वयिन्यसत्त्वात्उभयत्रासत्त्वमतएवाहाव्यापकत्वादितिकेचित्उभयस्यासत्त्वेनेतिकेचि ३६
त्पाठः।तत्रोक्तविरोधित्वेनानुगतस्योभयस्यकेवलान्वयिन्यसत्त्वेनाप्यप्रसिद्धेरित्यर्थः।अतएवाहप्रत्येकस्योभयस्यानि
र्देश्यंउभयत्वाश्रयस्यप्रत्येकस्येत्यर्थः।अननुगमादितितदनधिकरणानधिकरणत्वघटितलक्षणस्यकेवलान्वयि
न्यव्याप्त्यानन्तरंतदनधिकरणानधिकरणत्वघटितस्यवक्ष्यमाणविशेषणतयालक्षणत्वासंभवादितिभावः।ननुसाध्यसामा
नाधिकरण्यस्योक्तलक्षणेऽप्रवेशान्मूलेतस्यसिद्धपदार्थानुपगतमतआहसाध्यासामानाधिकरण्यमितिनअव्या
प्त्यंशेनयत्साध्यत्वमुपदर्शितंतस्यार्थः।साध्यासामानाधिकरण्यंमूलेप्रसाधितमितिभावः।तस्यैवसाध्यविरो
धित्वरूपस्यसाध्यत्वस्यैवपर्यवसितंअसाध्याभागपर्यवसितंतन्वसाध्यत्वभागस्यसाध्यानधिकरणाधिकरण

त्वमर्थेनवादिनोऽभिप्रेतमस्त्वकथंमूलेतद्दूषितमतआहयथासंभवमितिवाध्यक्रमशाद्बोधस्यवेयोतोऽर्थः।संभवंतितत
वतामेवदूषणस्यसांप्रदायिकत्वादितिभावः।मूलेपर्वतादिवित्साधिकरणानाधिकरणेधूमेवेतितथाचधूमस्यैवसाध्य
विरोधितयातत्रचधूमसामानाधिकरण्यसत्त्वादनव्याप्तिरितिभावः।एवंवासाध्यत्वेनसाध्यानाधिकरणाधिकरण
त्वंनवासाध्याकरणानधिकरणत्वमितिमूलार्थः।पृथिवीत्वेपीतिपृथिवीमात्रवृत्तिनद्वृत्तित्वादित्यर्थः।एवंच
उक्तलक्षणेचप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेश्रीत्यनंतरंव्यापकप्रतीश्चेतिपूरयित्वामूलमालोकश्च्याख्येयइतिविशिष्टा
भावइतिप्रतियोगिविरोधित्वादिविशिष्टतादृशाभावप्रतियोगित्वाभावः।सत्त्वेपिसत्त्वहेतुसाध्यतांयाभिमतेसंयोग
स्यविशिष्टइत्यर्थः।विशिष्टाभावोविशिष्टाभावघटितंलक्षणंसत्त्वेपक्षीतिवाऽर्थः।यद्वासत्त्वेपिप्रतियोगितत्प्रति
योगित्वसत्त्वेपिविशिष्टतत्प्रतियोगित्वाभावोक्षीतित्साध्यकव्यभिचारिमात्रएवातिव्याप्तिरित्यर्थः।भेदाभेदयोरे
कत्वेतिशेषः।अतएवएकदेशिमतंनस्वमतमित्यवधेयमित्यर्थः।मूलेपक्षाद्यर्थेतिहेतुनासहसाध्यवतन्मध्यापकसाध्या
धिकरणत्वंसंबंधःव्यापकत्वंपर्यवसितकारकत्वंतेनव्याप्यव्यापकभावेतिसंगतिरितिभावः।मूलेसाध्यसाधनयोः

साध्यत्वसाधनत्वयोः साध्यं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नं साध्यं पर्वतीयवह्नेर्महानसीयसनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छे
दकत्वेपितदवच्छेदकत्वं पर्वतीयत्वसामानाधिकरण्यविशिष्टवह्नित्वविशिष्टेप्याप्नोतीति ननु शुद्धवह्नित्वविशिष्टइतिभा
वः सामान्यधर्मः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यरूपः सामान्याभावत्वेनेपि प्रकृतलक्षणमक्षतं नमे वेत्यत आह तथा चेति
इदं च विशेषाभावप्रतियोगितानां सामान्यधर्मेणावच्छेदकत्वाभिमाने नन्वतरथा त्वव्याप्तेरेव यावद्विशेषाभावानाम ३०
पिचालनीन्यायेन धूमसमानाधिकरणत्वादिति ध्येयं न चेति यावत्त्वं प्रतियोगित्वेनैवाच्यीयते नत्वभावेन यावंतिरूपित
प्रतियोगित्वस्याप्रसिद्धेर्यावद्विशेषाभावानामिति लिखनं तु विवक्षितार्थपर्यवसायकतया तत्साध्येपि तस्य व्यभिचा
रिणः साध्यवत्यपि यवद्धर्माधिकरणत्वस्याप्रसिध्यानानाश्रयकसाधनस्थले वैयधिकरण्याप्रसिद्धेरादत्येकमि
तितरनधिकरणेति उक्तं वैयधिकरण्यानधिकरणेत्यर्थः व्यभिचारिणि धूमसाध्यवह्नौ मत्र यावद्वृत्तित्वेन धूम
स्येत्यनंतरं न प्रसंग इति शेषः न तु स्वोक्तं वैयधिकरण्यपदार्थे स्थले उक्तदोषासंगतिरित्यत आह यथासंभवमिति
यथासंभवमेव स्फुटयति तद्धनधिकरणेति उक्तं वैयधिकरण्यानधिकरणेत्यर्थः व्या वेत्यादिना

व्यतिरेकित्वेन धर्मविशेषेणापि ना इत्थं महानसत्वानधिकरणवृत्तित्वस्य पर्वतीयवह्न्यादौ सत्त्वादव्याप्तिरेवेति भावः
अनधिकरणत्वमिति मूलं तदधिकरणानधिकरणत्वमित्यर्थः न च तदधिकरणमनधिकरणं यस्येति विग्रहवाक्यस्यानधिक
रणपक्षाश्रयएवविकल्पितत्त्वात इति वाच्यं तथा च तत्रानधिकरणशब्दार्थस्य तदधिकरणविशेषणत्वेन तदन्यतमभाववत्त्वं त
दन्योन्याभाववत्त्वं वेत्यस्यैव विकल्पार्हत्वादिति तन्निष्ठेति तत्पदेन तदधिकरणपरामर्शः एवमग्रेपि तन्निष्ठेति पाठे
तु तत्पदं धर्मस्यैव परामर्शकं धूमवह्न्यादीति वैयधिकरण्यानधिकरणत्वरूपं व्यापकत्वं धूमस्यैव वह्न्यादिः धूमव्यापको
वह्न्यादिरिति यावत्र व्यापकत्वस्य षष्ठ्यर्थत्वात्तत्राव्याप्यमित्यर्थः शंकरमिश्रास्तु महानसादावितिमूलं सिंहगुहावलो
कनन्यायेन पूर्वोक्तात्यंताभावान्योन्याभावघटितलक्षणद्वयदोषाभिप्रायेणेत एवउक्तलक्षणाभावादिति पूर्वोक्ते
लक्षणद्वयाभावादित्यर्थ इति व्याचक्रुः ननु यद्धर्मोऽन्यत्रप्रतिविंवितइत्यत्रैस्य व्याप्यान्यधर्मसंक्रामकत्वेनाप्युपपन्ने
नीलाश्रयत्वमित्यत आह हेतौ स्वनिष्ठव्याप्तीति न चैवमुपाधिपरस्य जवाकुसुमादिसाधारणयोगार्थाभावः तत्रलौ
हित्यस्य अत्र तु व्याप्तेः संक्रमणीयत्वादिति वाच्यं पत्रस्य धर्मसंक्रामकत्वस्यैवोभयसाधारणत्वात् यद्धर्मबोधकशब्द

समभिव्याहारेणोपाधिपदं प्रयुञ्जानेन शास्त्रेऽपाधिपदं व्याप्यत्वबोधकशब्दसमभिव्याहारेणापथात्रसाधनेऽव्यमुपाधिरिति
साधनशब्दस्य व्याप्यत्वविशिष्टस्वाभवकत्वादित्तिभावात् आत्माश्रय इति यद्यपि उपाधिनिष्ठव्याप्तेः तत्र प्रवेशेऽपि हेतुनिष्ठव्या
प्तेरप्रवेशाभावो त्वाश्रयस्तथापि साध्यनिरूपितव्याप्यत्वमात्रं निवेशितं न व्याप्तीनामैक्यमित्यभिप्रेत्यैवं उक्तमिति वस्तुत
स्तु एतन्मतेऽनौपाधिकत्वं साध्यव्यापकव्याप्यत्वमात्रं न तु साध्यव्यापकीभूतव्याप्यव्याप्यत्वं व्यापकतांशस्य दूषणोपाधि ३०
कस्यापि प्रकृते प्रयोजनाभावेनाप्रवेशात् तथा च व्याप्यत्वादिव्याप्यत्वेन धूमादेरपि प्रवेशात् तन्निष्ठव्याप्तेरपि प्रवेशेनात्मा
श्रय इति एवं संभवतीति ध्येयं साध्यव्यापकतांशस्य प्रवेशेऽपि साध्यसमनियतनिष्ठव्याप्तेरपि लक्षतया आत्माश्रयत्व
तादवस्थ्यं न वा न वा तद्दोष इति । आत्माश्रयेत्यर्थः इदमपि साध्यसमनियतनिष्ठव्याप्तेरपि लक्षत्वमित्युक्तं अति व्या
प्तिः लक्षणस्येति शेषः तथा चैतद्रीतिः अतः साध्यमेवोपाधिरित्यादावित्यर्थः भावाभावयोरिति गोत्वाश्वत्वयोर्भेद
रूपत्वादिव नाति व्याप्तिरिति भावः ननु संसर्गाभावप्रतियोगित्वमेव लक्ष्यमतोऽन्योन्याभावप्रतियोग्यसंग्रहो न दोषा
य तत् स्वपदे दोषान्तरमाह कार्य्यकारणभावावित्ति तत्राति व्याप्तिरिति वक्ष्यु पाठः कार्य्यघटादिकारणस्य दण्डादे

भावः प्रागभावस्तयोः कालिकसंबन्धेन सहानवस्थानादति व्याप्तिरित्यर्थः । आद्यपदात्तु द्रव्यत्वाभावगोत्वादयोः सं
ग्रहः कार्य्यकारणभावेतिपाठे कार्य्यघटादिकारणं दण्डादिस्तभावः प्रतियोगी यस्य सतथा कारणाभाव इति यावत्
तथा च पूर्वेणान्वयः कार्य्यघटादिकारणीभूतभावस्यादिः कारणं तत्प्रागभावस्तत्रेत्यर्थः कार्य्यासहितः कारणाभावा
दिरिति मध्यमपदलोपसमासेऽपि वा आगमशासनमनित्यमिति न्यायात् यद्वा कार्य्यस्य घटस्याभावो दण्डो धर्मोदि
रुभावः कारणस्य दण्डस्य धर्म्माभावो धर्मः दण्डरूपमिति कार्य्याध्वंसः दण्डरूपमिति कारणं प्रतियोगी तस्याभावः
प्रतियोगितावच्छेदकस्तयोः सहानवस्थाननियमादतिव्याप्तिरितिवार्थः अव्याप्तिरिति पाठे कार्य्य च कारणरूपो भा
वश्च प्रतियोगि तत्प्रागभावो एवं कार्य्यध्वंसः कारणरूपो भावः प्रतियोगीनयोर्दैशिकसंबन्धेन सहानवस्थानादव्याप्ति
रित्यर्थः स्वरूपसंबन्धाविशेषद्रत्पत्र विशेषपदेनाधिकरणत्वरूपोऽनुयोगित्वरूपश्च स्वरूपसंबन्धो वाच्य इत्यर्थ इति
वक्ष्यगतिः तत्र प्रकृते विशेषदेऽपि नाधिकरणत्वव्याप्यत्वैन्तरेव वाच्यानत्वनुयोगित्वस्यान्यथा धूमवान्वह्नेरित्य
त्रायोगोलकत्वाभावस्य वह्निसमानाधिकरणायोगोलकत्वानुयोगित्वेऽपि तत्प्रतियोगित्वाभावात्साधनव्यापक

त्वंस्यादित्यभिमानेनाह नन्विति पद्यासयाभावेति अभावीयं यत्तु भयं प्रति यो ग्यनुयोगिरूपं तत्साध्यं स्यादित्यर्थः
अनौपाधिकत्वेति उपाध्यंतराज्ञानदशायां उक्तोपाधिस्फूर्तिकालेप्यनौपाधिकत्वरूपव्याप्तिज्ञानं स्यादिति ज्ञाना
तिव्याप्तिरित्यर्थः कादाचित्कत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादिरूपाखिलज्ञानोक्तानस्य सत्वे न व्याप्ति ज्ञानेरभावाद् ३९
उपाधिलक्षणासत्वेसाध्याव्यापकत्वप्रदर्शनेन स्फुटयति नस्येति अत्यंताभावान्यत्वस्येत्यर्थः ननु कादाचित्कत्व
वति अत्यंताभावान्यत्वस्य सत्वात्कथं तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमत आह न त्वस्येति तत्प्रतियोगिकेस्येति तत्स्व
रूपसंबंधिनित्यर्थः घटान्यत्वस्य पृथ्वासर्वैर्हृष्टैः सहस्वरूपसंबंधोऽधिकरणत्वान्यक्षणात्यंताभावान्यत्वस्य प्र
वेरत्यंताभावैः सहतादृशः स्वरूपसंबंध इति साध्यवन्निष्ठाभावेनतादृशस्वरूपसंबंधाभयत्वात्तदभावरू
पव्यापकत्वं तस्य न संभवतीत्यर्थः घटान्यत्वस्य घटैः सहतादृशस्वरूपसंबंधो युज्यते घट इति योगि
कस्याधिकरणानिरिक्तस्यान्यत्वस्य सत्वात् अत्यंताभावान्यत्वे तु न तथा ॥ श्रीरामायनमः ॥